

XVI. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı devleti, Anadolu ve Balkanlar imparatorluğu olmaktan çıkıp, bir *dünya devleti* hâline gelmişti. O zamanki dünyada hiç bir mühim mesele yoktu ki, Osmanlı politikası ilgilenmesin ve ağırlığını hissettirmesin. Uzakdoğu'dan Fransa'ya, Orta Afrika'dan Rusya bozkırlarına kadar Osmanlı kuvvetleri dünyanın dört köşesinde faaliyette idiler. Devlet yönetimi ve müesseseler, böyle bir dünya devletinin özelliklerine göre şekillenmiştir. Kanunî Sultan Süleyman, bu dünya politikasını *gazâ* fikrine dayandırmıştır. Doğuda İslâm ülkeleri, Portekizliler'e ve Ruslar'a karşı himaye edilmiş, batıda Hristiyan dünyasına karşı *gazâ ve cihâd* devam ettirilmiştir⁶.

1-Osmanlı Hanedanı ve Devletin kuruluşu

Osmanlı devletinin kuruluşu ve hanedanın kökeni üzerinde çok durulmuştur. Selçukluların küçük bir *uç beyliği* olan Osmanlıların zamanla büyük bir dünya devleti olarak yükselmeleri tarihçilerin ilgisini çekmiş ve bu devletin doğuşu ve hanedanın kökeni üzerinde birçok araştırmalar yapılmasına sebep olmuştur. Fakat devletin ortaya çıktığı dönem ile Osmanlı hanedanı hakkında bilgi veren kaynakların umumiyetle sonraki devirlere ait oluşu, yani çağdaş kaynaklardan yeterli bilgi elde edilemeyişi yüzünden hanedanın kökeni ve Osmanlı devletinin kuruluşu hakkında birbirinden farklı pek çok teori ortaya atılmıştır.

Bu teorilerden bazılarına göre Osman Gâzi, ihtida etmiş bir Rum, bazılarına göre sonradan Müslüman olmuş bir putperest, bazılarına göre Moğol asıllıdır⁷. Osmanlı devletinin kuruluşunu bazı tarihçiler Bizans Rumlarına, bazıları yeni Müslüman olmuş olan Osmanlılar'ın gaza ve cihada sarılmalarına, bazıları XIII. yüzyılın ikinci yarısında uçlarda meydana gelen nüfus kesâfetine vs. bağlamışlardır. Bu teorilerden her birinde doğruluk payı vardır ancak tek başlarına Osmanlı devletinin kuruluşunu izaha yetmezler⁸. Bu husus halen tarihçiler için ilgi alanı olmaya devam etmektedir⁹.

⁶ Bu konuda bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilat", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, 974-990.

⁷ Osmanlıların etnik menşei meselesi hakkında bkz. M. Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri", *Belleten*, VII/28, (1943), 219-313.

⁸ Bu teoriler ve Osmanlı devletinin kuruluşu hakkında en tatmin edici bir izah denemesi olarak bkz. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1972.

⁹ İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Sorunu" (International Journal of Turkish Studies II, Modison, Wisconsin 1980'den çev. Tahir Sümbül), *Tarih Araştırmaları*

Osmanlılar kendilerini, Oğuzlar'ın *Bozok* koluna mensup *Kayı* boyuna bağlarlar. Osmanlı paraları üzerindeki *Kayı* boyu damgası bu konuda en sağlam delillerden birini teşkil eder. Modern tarihçilerin bir çoğu da bu görüştedirler. Ancak bu görüşe katılmayıp, *Kayı* boyuna mensubiyet fikrinin sonradan ortaya atıldığı kanaatinde olan tarihçiler de vardır. XV. yüzyıldaki Osmanlı tarihçileri Osman Gâzi'yi Oğuz Han'a bağlarlar. Ancak Osman Gâzi'nin babası Ertuğrul Gâzi'den öncesine ait aile şeceresinde ihtilaf vardır.

Osmanlı hanedanının teşekkülü Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir uç beyi iken 1299 yılında Karacahisar'ın fethi ile buraya kendi adına kadı ve sancakbeyi tayin eden yani istiklalini ilan eden Osman Gâzi ile başlar. Bu sebeple hanedana *Osmanlı hanedanı* ve devlete de *Osmanlı devleti* denilmiştir. Osmanlılar ise devletlerinin adını resmen *Devlet-i alîyye* veya *Devlet-i alîyye-i Osmaniye* şeklinde kullanmışlardır.

2-Tahta Geçiş Sistemi¹⁰

Orta Asya'dan beri devam eden Türk hâkimiyet anlayışına göre, ülke hanedanın ortak mülkü idi. Ancak hükümdarın hanedanın erkek üyelerinden olması şartı. Taht ilâhî takdire açıktı. Tanrı kime kut vermişse yani, Tanrı kimi dilemişse tahta o geçerdi. Bir padişah öldüğü zaman hayatta bulunan oğulları ve kardeşlerinden kimin tahta geçeceği konusu kesin bir kurala bağlanmamıştı. Bu yüzden sonucuna katlanmak şartıyla hanedanın her erkek üyesi taht için ayaklanabilirdi. Ancak başarılı olmayan hanedan üyesi çok defa kendi yayının kirisiyle boğularak idam edilirdi.

Nitekim Selçuklu çağında, tahtta bulunan hükümdara karşı sık sık ayaklanmaların vuku bulduğu görülür. Devleti hayli yıpratılan bu duruma Türk devletleri bir çözüm bulamamışlardır.

I. Murad'ın *Karova* zaferinden sonra şehid edilmesi üzerine, devlet adamları, Yıldırım Bayezid'in tahta geçmesini ve taht için ayaklanabileceğini düşünerek kardeşi şehzade Yakup'un öldürülmesini kararlaştırmışlardır. Bu hadise, Osmanlı devletinin birliğinin sağlanması ve taht kavgalarının önüne geçilmesi

konusunda atılmış önemli bir adım kabul edilir. Gerçi bu uygulama ile bir şehzade taht için ayaklanmadan dahi potansiyel tehlike görülerek öldürülebiliyordu. Fakat Orta Asya'da teşekkül eden tahta veraset sistemi hususundaki teamül o derecede güçlüydü ki, taht kavgalarının önüne geçmek başka türlü mümkün görünmüyordu.

Ancak yine de *Fetret Devri*'nde ve II. Murad'ın hükümdarlığı zamanında ve daha sonra da taht kavgalarının önüne geçilemedi. Fâtih'e kadar olan dönemde, tahta geçme meselesinde ileri gelen devlet adamlarının mühim rolü oldu. Bilhassa nüfuzlu akıncı beyleri, şehzadeler arasında tercih ettiklerinin tahta geçmesi konusunda etkili oldular¹¹.

Yıldırım Bayezid tahta geçerken yapılan uygulama Fâtih Sultan Mehmed tarafından kanunlaştırıldı. Fâtih, taht mücadelesine son vermek için, tahtta bulunan padişahın kardeşlerini sebep göstermeden öldürtebileceğini bir kanun hükmü haline getirdi ve kendi adıyla anılan kanunnâmeye bununla ilgili bir madde koydu.

Bu maddede: "*her kimesneye evlâdından saltanat müyesser ola, karındağların nizam-ı âlem için katl etmek münâsıptır. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmişdir, âminla âmil olalar*"¹², denmekteydi.

Bu hüküm gereğince Fâtih'ten sonra tahta geçen padişahlar, XVII. yüzyıl ortalarına kadar, herhangi bir kardeş kavgasına meydan vermemek için kardeşlerini öldürttüler. Fakat bir hükümdarın kardeşini öldürtebilmesi için ya bir kardeşinin hayatta olması ya da oğlunun bulunması gerekli idi. Meselâ Sultan IV. Murad, kardeşlerinden şehzade İbrahim haric hepsini idam ettirdi. Onun, hayatının son demlerinde İbrahim için de idam emrini verdiği fakat oğlu bulunmadığı ve kendisinden başka hanedanın tek erkek üyesi İbrahim olduğu için emrinin yerine getirilmediği rivayet edilir.

Aslında çok defa küçük birer çocuk olan kardeşlerini katl ettirmek hükümdarlar için katlanılması oldukça zor bir fedakârlıktı. Nitekim Sultan III. Murad kardeşlerinin öldürülmesi için Sokollu Mehmet Paşa'nın hazırladığı fermanı onaylamak istememiştir. Fakat Sokollu, Fâtih Kanunnâmesi'ni hatırlatarak bunun zarurî olduğunu beyan etmesi üzerine III. Murad istemeyerek de olsa fermanı onaylamıştır. Ancak devletin birliği ve milletin emniyeti

¹⁰ Dergisi, XV/26, 1990-91, Ankara 1991, 329-339; aynı yazar, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Problemi", *Doğu Batı, Makaleler I*, Ankara 2005, 113-128.
¹¹ Geniş bilgi için bkz. İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Teşkilatı İlgisi", *Siyaset Bilgileri Fikihî Dergisi*, (1959), c. XIV, 69-94; ayrıca Ünverçioğlu, *Saray Teşkilatı*, Ankara 1984, 45-49.

¹¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İnalcık, *Fâtih Devleti Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, I, Ankara 1987.

¹² *Kanunnâme-i Âli-i Osman*, TDİEM, 14, Cüz, İstanbul 1330, 27.

için Osmanlı devlet geleneği içerisinde bu uygulama zaruri ve gerekli görülmüştü. Çünkü, önceki Türk devletlerinin yıkılmasına yol açan en büyük sebep, kardeş kavgaları idi.

Ne var ki, Fâtih'in kanunu da taht kavgalarını önlemeye yetmedi. Kendi oğulları Cem ile Bayezid arasında; keza II. Bayezid'in oğulları Yavuz, Ahmed ve Korkud arasında ve Kanuni'nin oğulları Bayezid ile Selim arasında taht mücadeleleri sürüp gitti. Bunun temel sebebi Türkler'de, hükümdarın yaptığı tasarrufların bukukken kendi hayatıyla kaim olması idi. Yani hükümdar öldüğü zaman yaptığı düzenlemeler geçersiz sayılıyordu. Bu yüzden padişahın *veliaht* tayin etmesinin pratikte bir işe yaramıyordu. Fakat II. Selim ve III. Murad sadece büyük oğullarını sancağa göndererek zımnen veliaht tayin etmiş oldular.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren ise, tahta geçiş sisteminde esaslı bir değişiklik meydana geldi. Fâtih'in koyduğu kardeş katli konusundaki kanun fiilen geçerliliğini kaybetti. 1603 yılında 14 yaşında tahta geçen Sultan I. Ahmed, henüz kendisinin erkek çocukları olmadığından diğer kardeşlerini öldürtmemişti. Erkek çocukları olduktan sonra kardeşi Mustafa'yı öldürtmek istemişse de, hastadır, size zararı dokunmaz, diyen devlet adamlarınca engellenmişti¹³. Mustafa akli dengesi ve suuru yerinde olmayan birisi idi. Sultan I. Ahmed 1617 yılında ölünce yerine kardeşi I. Mustafa tahta geçirildi. Bu uygulama fiili bazı hadiselerin de tesiriyle zamanla teamül olarak yerleşti ve padişahın ölümü halinde yerine, hanedanın en yaşlı erkek üyesi geçmeye başladı. Bu dönemde kadar padişahlık hep babadan oğula geçmişti. Gerçi II. Osman ve IV. Murad kardeşlerinden yetişkin olanlarından bazıları öldürüldüler fakat kendi oğulları olmadığından hepsine dokunamadılar. IV. Mehmed 7 yaşında tahta geçti. Kendi oğulları olduktan sonra da kardeşlerine dokunmadı. Kendisi 1687 yılında bir askeri darbe ile tahttan indirilince oğlu değil yaşça en büyük olan kardeşi II. Süleyman tahta geçti. Bu sebeple XVII. yüzyılın ortalarından itibaren kardeş katli ortadan kalktı hanedanın en yaşlı üyesinin tahta geçmesi gelenekselleşti. Bu sisteme *ekberiyet* (seniorat) usûlü denilir¹⁴.

XVIII. yüzyılda ise hiçbir taht mücadelesi olmadı. XIX. yüzyıla girildiğinde hanedanın en yaşlı erkek üyesinin tahta

geçmesi kaidesi yerleşmiş bulunuyordu. 1876 yılında ilan edilen *Kanun-ı Esasî*'ye göre hanedanın en yaşlı erkek üyesi *veliaht* kabul edildi. Böylece XVII. yüzyıldan beri süren şehzadelerin kafes hayatı da sona ermiş oldu.

3-Padişah

Padişah, çok geniş ülkelere sahip Müslüman hükümdarlarına verilen bir unvandır. XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı kaynaklarında kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı hükümdarları bu unvanın yanında Orhan Gâzi'den başlayarak *Sultan* unvanını da kullanmışlardır. I. Murad'la başlayan *Han* unvanı da Osmanlı devletinin son dönemine kadar padişahlar için en çok kullanılan unvanlar arasındadır. Ayrıca XIV. ve XV. yüzyıllarda imparator mânâsına gelen *hüdâvendigâr* unvanı da kullanılmıştır. Fakat uzun dönemde halkın nazarında *padişah* en çok kullanılan unvan olmuştur. Resmî devlet belgelerinde de "*padişah-ı âlem-penah*"¹⁵ şeklinde çok sık kullanıldığı görülür.

Osmanlı geleneğine göre padişahlar Oğuz Han'ın meşru vârisi *Kayı* soyundan gelmekle, eski Türk töresine göre Türkmen beyleri tarafından *han* seçilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı padişahları kendilerini bütün Türkler'in meşru hükümdarı kabul ediyorlardı. Nitekim Osmanlı vekayinâmelerinde son Selçuklu Sultanı tarafından Osman Gâzi'ye siyasi hakimiyeti simgeleyen kılıç, bayrak ve davul gönderildiği anlatılır. Bu semboller, İslâm devlet geleneğinde hakimiyet ve icrâ yetkisini ifade eder. Selçuklu sultanı bu tevcih ile halifeden aldığı yetkileri *gazâ* ve *cihad*'la uğraşan kendi uç beyine intikal ettirmiş oluyordu¹⁶.

Osmanlı padişahı Selçuklu sultanları gibi kendini devletin sahibi değil, başı olarak görüyordu. Bütün topraklar da ancak onları feth etmiş olan gâzilerin malı idi. Hanedanın meşruiyetinin kaynağı ise yukarıda belirttiğimiz gibi, Osmanlılar'ın Türkler'in yegane ve en üstün hükümdar ailesi olan Oğuz Han'a mensup olmasıydı¹⁷.

Osmanlı hükümdarları Fâtih'e kadar İslâm dünyasında uç beyleri olarak telakki edildi. Bu sırada Abbâsî hanedanına mensup halifeler, Mısır'da Memluk hükümdarının himayesinde idiler.

13 (Alemlerin sığınağı olan padişah)

14 İnalcık, "Padişah", 14, IX, 491 vd.

17 Akdağ, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *Türk Araştırmaları Dergisi*, c. III/4-5, (1967), 140.

13 Ünüvarçılı, *Osmanlı Tarih*, III cilt, I. kısım, Ankara 1973, 126.

14 Ekrem Başra İkinci, *Osmanlı Hukuku, Adalet ve Adâlet*, İstanbul 2012, 237-38.

Ayrıca Mekke ve Medine'ye sahip olmaktan dolayı Memluklar İslam dünyasında büyük bir nüfuz sahibi idiler. Ancak Fâtih, Bizans'ı fethetmenin verdiği nüfuz ve kudret ile Memluklar'e karşı üstünlük iddia etti. II. Bayezid döneminde, 1509 yılında Memluklar'ın Portekizliler'e mağlubiyeti üzerine Kızıldeniz ve Hicaz Hristiyanların tehdidinde maruz kalınca gözler ister istemez Hristiyanlarla gazâda büyük başarılar kazanmış olan Osmanlılar'a yöneldi.

Bundan dolayı Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Memluklar'e son vermesi İslam dünyasında, İslâm'ın mübarek topraklarını Hristiyanlara karşı müdafaa edemeyecek duruma düşmüş bir hanedanı ortadan kalkması olarak algılandı ve bu yüzden tabii ve meşru sayıldı¹⁸.

Halife unvanına gelince; bu unvanın Osmanlılar'a Mısır'ın fethinden sonra geçtiği, Yavuz Sultan Selim'in Abbasi hanedanından halifelîği ve sembolleri törenle devr aldığı rivayeti doğru değildir. Yavuz, sadece "*hâdimü'l-haremeyni's-şerifeyni*" unvanını kullanmıştır. Çağdaş kaynakların hiç birinde zikr edilmeyen bu rivayet XVIII. yüzyıl vak'anüvislerinden Enderûnlu Ata tarafından ortaya atılmıştır. 1774 yılında *Küçük Kaynarca* anlaşması müzakereleri yapılırken Rus çaricesi II. Katerina'nın Osmanlı devleti içerisindeki Ortodoksların hâmisî olduğu hususunda ısrar eden Rus murahhasları karşısında Türk heyeti de padişahın bütün Müslümanların halifesi olduğu tezini ileri sürdüler ve Kırım Müslümanları üzerinde dinî nüfuz ve otoritesinin devam etmesine dair bir bend koydurdular¹⁹.

Halife unvanını Yavuz'dan önce Fâtih ve II. Bayezid de kullanmışlardır. 1494'te kaleme aldığı eserinde İbn Kemal (Kemal Paşazâde Şemseddin Ahmed) her iki hükümdar için de bu unvanı kullanır. Kanunî'nin unvanları arasında da "*halife-i rû-yî zemîn*" ibaresi vardır. *Halife*, unvanı III. Selim zamanında ön plana çıktı ve 1924'e kadar devam etti. XIX. Yüzyılda bu unvan sadece padişah nezdinde değil, halk nazarında da benimsendi ve bütün dünya Müslümanlarınca kabul gördü. Bilhassa II. Abdülhamid, bu unvanı

başarıyla kullandı ve dış politikasının mühim bir unsuru haline getirdi²⁰.

Aslında daha Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı hükümdarı şaşaalı bir protokol ve mutlak bir hükümdar kişiliğini benimsemişti²¹. Fakat Ankara bozgunu bu yöndeki gelişmeyi önledi²². Bundan dolayı Osmanlı padişahı, gerçek anlamda Fâtih Sultan Mehmed'in şahsında ortaya çıkmış, bütün kudret ve yetkilerini ise Yavuz ve Kanunî zamanlarında kazanmıştır. Fâtih kendisini Türkler'in hakanı, Müslümanların sultanı ve Hristiyanların imparatoru görüyordu.

Nazarî olarak Osmanlı padişahı devletin mutlak hâkimi ve sembolü idi. *Yasama*, *yürütme* ve *yargı*'ya ait her türlü yetkiyi şahsında toplamıştı²³. İdarî, askerî, mâlî ve hukukla ilgili her konuda söz sahibi idi. Ancak bu yetkiler onun her istediğini yapabileceği anlamına gelmezdi. Mutlakîyet nazarî idi. Padişahın otoritesini sınırlayan şer'î ve örfî birçok hususlar vardı. Kanun ve nizamla, örf, âdet ve geleneklere uymak zorundaydı. Bir işe karar verirken üst seviyedeki devlet adamlarına, ordu komutanlarına ve *seyhülislâm*'a danışır, görüşlerini alırdı. Devlet adamlarının çoğunluğu tarafından benimsenmeyen bir görüşün uygulanması hayli zordu.

Ancak unutmamak lazımdır ki, otoriter olmak ve hükümdarlık yetkilerini kullanmak padişahın şahsiyeti ile de yakından ilgilidir. Fâtih, Yavuz, Kanunî, IV. Murad gibi güçlü ve dirayetli padişahlar çok defa istediklerini yaptırmayı başarmışlardır. Genel olarak kanunlara ve teamüllere karşı gelmemeye özen göstermişlerdir. Ancak bazı padişahların gayri meşru işler yaptıkları da gerçektir.

Osmanlı padişahı hem *devlet başkanı*, hem *alvân* denilen *hükümer*'in başkanı hem de ordunun *baş komutanı* idi. Fakat Padişahların yasama, yürütme ve yargı alanındaki geniş yetkilerine mukabil maddî bir sorumlulukları yoktu. Yani padişahlar icraatlarından dolayı hukukî sorumluluğa tutulamazlardı. Padişahlar

20 Hilafet konusunda geniş bilgi için bkz. Azmi Özcan, "Osmanlılar ve Hilafet", *Osmanlı*, 7, Ankara 1999, 467-476.

21 İlber Ortaylı, *Türkiye İslam Tarihi*, Ankara 1979, 132 vd.

22 Bu konuda bkz. Paul Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zabtına (1402-1453)", *Çev. Halil İnalcık, Belleten*, VII/27, (1943), 555-589.

23 Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray-Hayat Teşkilatı*, Ankara 1978, 181 vd.

18 İnalcık, "Padişah", *Id*, IX, 491-95.

19 T.W. Arnold, "Halife", *Id*, c.5, 152.

yaptıklarından dolayı manevî olarak sadece Allah'a karşı sorumlu idiler.

Hukukî sorumsuzluk padişahın hiçbir görev ve sorumluluğu olmadığı manasına gelmezdi. Onun geniş yetkilerinin yanında, birçok sorumluluk ve görevleri de vardı. En başta gelen görevi şeri'atın tatbiki ve muhafazası idi. Ayrıca o, devletin sahibi olarak, öncelikle devletin birliği ve milletin can ve mal güvenliğinin sağlanmasından sorumlu idi. Bunun yanında halkın refah ve saadeti için tedbirler almak mecburiyetinde idi. Kutadgu Bilig, siyasetnâme ve nasihatnâme gibi padişahlara, şehzadelere ve devlet adamlarına devlet yönetiminin inceliklerinin öğretilmesi amacıyla yazılan eserlerde bu hususlar etraflıca açıklanmıştır. Şehzadelere verilen eğitimin esasını da hükümdarın devlet ve milletine karşı olan sorumlulukları oluşturmaktaydı.

Padişahın diğer önemli bir görevi de *fetihler yaparak ülkeyi genişletmek ve geliştirmek*ti. Bu yüzden Osmanlı devleti müesseseleri, zafer ve fetih esasına göre teşkilatlanmıştı. Osmanlı padişahlarının her biri mükemmel bir cengâverdi. Savaşlarda kılıç, mızrak, ok ve balta gibi silahlarla bizzat çarpışmalara girerlerdi. Bir çoğu savaşlarda yaralar almışlardır. Mesela Çelebi Mehmed, girdiği savaşlarda kırkdan fazla yara almıştır. Fâtih, Belgrad kuşatması sırasında elde kılıç dövüşürken yaralanmıştır. Keza Kanunî de Mohaç meydan savaşında kendine saldıran birkaç Macar şövalyesini kılıcıyla öldürmüştür.

Padişahın bir diğer görevi de *adâletin sağlanması* idi. Osmanlı padişahları bu konuda çok hassastılar. Adâletin temini için bir çok kanun ve nizamnâmeler yapmışlar ve uygulanması hususunda titizlik göstermişlerdir. Bilhassa fiilî gücü elinde tutan, devletin kudret ve nüfuzunu temsil eden *ehl-i örf* denilen devlet görevlilerinin reâyâya (halka) zulm etmesinin önüne geçmek padişahın başlıca görevleri arasında idi. Reâyâya (halk) zulm eden bir devlet görevlisi hakkında padişah, çok defa derhal yargı yetkisini kullanır ve idam ettirirdi.

Kuruluş ve yükselme dönemindeki padişahların çoğu kudretli, dirayetli, adâletli ve basiretli şahsiyetlerdi. Ayrıca hepsi iyi birer siyasetçi idiler. Bir çoğu iyi şair ve edebiyatçı idi. Her biri cîmi, imaret, medrese ve hastane gibi sosyal amaçlı pek çok eser yaptırmışlardır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda padişahların görev, yetki ve sorumluluklarında bir değişme olmadı. Ancak siyasi ve askeri şartlar icabınca padişahların otoritesi zamanla *yeniçeri*, *ümerâ* ve *ulemâ*'nın nüfuzu ile sınırlandı. *Yeniçeriler*'in ve *ulemâ*'nın desteğini almayan hükümdarlar teşebbüslerinde başarılı olamadılar.

XIX. yüzyılda ise padişahlık otoritesinin kanunla sınırlanması konusunda esaslı girişimler oldu. *Sened-i İttifak*, *Tanzimat*, *Islahat Fermanı*, *Kanun-ı Esasî* ve *Meşrutiyet* hareketleri bu girişimlerin bir sonucu sayılır. Ancak bu hareketlere rağmen, XIX. yüzyılda oldukça otoriter ve merkezîyetçi padişahlar tahta geçmişlerdir. II. Mahmud, Abdülaziz ve II. Abdülhamid mutlakîyetçi hükümdarlar idi. Öyle ki, I. Meşrutiyet devrinde hazırlanan *kanun-ı esasî*'de bile padişah otoritesini sınırlayan herhangi bir madde yoktu. Padişahın tayin ettiği *heyet-i vükela* denilen hükümet, meclise karşı sorumlu değildi. Ancak II. Meşrutiyet'ten sonra, *kanun-ı esasî*'de yapılan bir değişiklik ile hükümetin meclise karşı sorumlu olduğu hükme bağlandı. Bundan sonra da padişah sembolik hale geldi. Bu dönemin hükümdarı olan V. Mehmed Reşad'ın hiç bir yetki ve sorumluluğu kalmamıştı.

4-Şehzadeler

Padişahın erkek çocuklarına *şehzâde*, kız çocuklarına da *sultan* denirdi. Şehzâde doğduğu zaman bir *hatt-ı hümayûnla* sadrazama bildirilirdi. Sadrazam ve diğer yüksek rical saraya giderek padişahı tebrik ederlerdi. Ayrıca şehzâde doğumu toplanarak ilan edildiği gibi, ülkenin her yanına fermanlar gönderilerek keyfiyetten herkes haberdar edilir ve bu hadise şenlikler yapılarak kutlanırdı. Çünkü şehzâde doğumu devlet için resmî bir olay, bir bayram demektir.

Yeni doğan şehzâdenin bakımı ve büyümesi için annesinin nezaretinde *usta* denilen genç kızlar tayin edilirdi. Ayrıca *has odalıklardan* *ağa* rütbesini haiz üç kişilik bir maiyyet atanırdı ki bunlardan birisi *Baş Lala* olurdu.

Şehzâde 5-6 yaşına gelince kendisine bir hoca tayin olunarak merasimle ders başlatılırdı. İlk dersi şeyhülislâm verirdi. Şehzâdenin saraydaki eğitimi 10-12 yaşlarına kadar devam ediyordu. Daha sonra şehzâde mutantan bir düğün ile sünnet olurdu²⁴.

²⁴ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, 107 vd.

Bundan sonra, XVII. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde şehzadeler *sancağa çıkar* ve burada, ileride padişah olacağı göz önüne alınarak, ona ülkenin en iyi hocaları tahsis edilirdi. Eğitim, ilmî ve fikrî planda olduğu kadar bedenen de yapılırdı. Şehzadelere ata binmek, cirit gibi çeşitli savaş sporları ile kılıç kullanmak, mızrak ve ok atmak gibi çağın bütün silahlarının kullanılması öğretilirdi. Askerlik sanatı ve siyaset bilgisi verilirdi.

Sancağa çıkan şehzadenin yanında annesi de bulunurdu. *Vâlde* unvanı verilen şehzade anneleri ileride padişah olacağı düşüncesiyle oğullarının eğitiminde birinci derecede rol alırlardı. Vâldelerin şehzade ile sancağa çıkma geleneğini XVI. yüzyılda Hürrem Sultan bozmuş oldu. Hürrem'in birden fazla oğlu vardı. O, hiç biriyle sancağa çıkmadı. Sultan Süleyman'ın *hâsekisine* karşı duyduğu aşırı muhabbet de bu işte rol oynamıştır.

Sancağa çıkan şehzadenin yanına *lala* denilen, tecrübeli devlet adamlarından birisi verilir ve ona devlet yönetiminin incelikleri öğretilirdi. Şehzade lalası, şehzadenin eğitiminden padişaha karşı sorumluydu²⁵. Şehzadenin sancağında, *şehzade divânı* denilen *divân-ı hümâyûn*'a benzer kendi divanı vardı. Şehzade burada, halkın davalarına bakarak devlet yönetimini uygulamalı olarak öğrenmiş oluyordu. Şehzadenin giderleri için kendisine *hâslar* tahsis edilmişti. Bunun miktarı 1.200 bin akça idi ki, veziriazamın haslarına eşittir. Şehzadenin sancağındaki timarlı sipahiler şehzadeye bağlı idiler. Bunların sayısı 2-3 bin civarındaydı. Şehzadelerin sancakbeyiliği yaptığı yerler arasında *Amasya, Trabzon, Manisa, Antalya, Kütahya, Isparta, Sivas, Konya* ve *Keleş* sayılabilir.

Osmanlılar, şehzadelere Selçuklularda olduğu gibi geniş yetkilerle büyük eyaletlerin valiliğini vermediler. Osmanlı şehzadeleri, ancak sancak beyi olabildiler. Yetkileri de kendi sancağını aşmıyordu. Bu sebeple askerî güçleri de sınırlı idi. Fakat II. Murad'ın oğlu Mehmed, ikinci defa Manisa'ya gönderildiği zaman bir padişah gibi hareket etmiş, kendi adına para bastırmıştı²⁶. Keza II. Bayezid'in oğlu Trabzon sancakbeyi olan Şehzade Selim de kendine bağlı kuvvetlerle Gürcüler ve Safevîler üzerine seferler düzenlemekten geri kalmamıştı.

²⁵ Bu konuda bkz. Kenan Ziya Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Isparta 2000, 27 vd.

²⁶ İnalçık, Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, Ankara 1987, 105 vd.

Beyliği'nin XIII. yüzyılın sonlarında Bizans İmparatorluğu ile barış yaparak, gazâyı terk etmeleri üzerine bu görevi onlara bağlı olarak, Söğüt-Domaniç havalisinde yaşayan Osmanlılar devralmıştır. Böylece gazâ ve yeni fethedilen yerlere yaptığı sistemli iskân politikası sayesinde büyük bir devletin temelleri atılmaya başlanmıştır.

XIV-XVI. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ'NİN UYGULADIĞI İSKÂN METOTLARI

Siyasi sınırlar içerisinde insanlar için dengeli bir şekilde yerleşim düzeninin oluşturulması, devlet ve toplum hayatında son derece önemlidir. Bu durumda nüfusun belli bir kısmının çeşitli nedenlerle yer değiştirmesi yani başka bir bölgeye devlet eliyle nakledilmesi gerekmektedir. İçe dönük ya da dışa dönük, zorunlu veya isteğe bağlı olarak sınıflandırılan ve genel olarak iskân adı verilen bu uygulama, toplum hayatında siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel değişiklikler meydana getirmektedir. Devletlerin hayatındaki siyasi ve askeri başarılar, göç ve iskân hareketlerini dışa dönük olarak teşvik etmiştir. Ters durumunda göç ve iskân içe dönük olarak, devletlerin en önemli problemlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletin halkını en iyi şekilde idare etmesi, iskân mahallerinin oluşturulması ve korunması, nüfusun yurt çapında dengeli dağılımı, ekonomik kaynaklardan her kesimin yeterince faydalanabilmesi uygulanan iskân politikalarıyla yakından ilgilidir. Bu sebeple iskân faaliyetlerinde uyguladıkları yöntem ve bu yolla insanların refah içinde yaşamalarını temin etme devletlerin medeniyet seviyelerini ortaya koyar.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren yükseliş, duraklama ve gerileme devirlerinde siyasi, sosyal ve ekonomik şartlara göre değişik iskân siyasetleri uygulamıştır. Devletin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde Hristiyan devletlerden ele geçirilen bölgelere bir vatan telakkisi ile Türk ve Müslüman ahalinin yerleştirilmesi, dışa dönük bir iskân siyaseti uyguladığını göstermektedir. Buna karşılık XVI. yüzyılın sonlarından itibaren devletin uzun yıllar savaştığı dönemlerde Anadolu'da ortaya çıkan Celali İsyanları'nın etkisiyle halkın kırsal kesimden kaçarak, daha güvenli olan şehirlere göç etmeleri sonucu harap olan mahallere aşiretlerin yerleştirilmesi bir iç iskân uygulamasıdır. Bu durum özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düşman eline geçen topraklardan Osmanlı sınırlarına doğru başlayan ve siyasi gelişmelerle gittikçe hızlanan göç hareketiyle yeni boyutlar kazanmıştır. Göçmen meselesi ve bunların yerleştirilmesi XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti için önemli meselelerden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin dışa dönük iskân siyasetini uyguladığı kuruluş ve gelişme dönemlerinde iskân için farklı metotlar geliştirdiği görülmektedir.

Kolonizatör Türk Dervişleri Vasıtası ile Yapılan İskân

Rumeli'nin fetih ve Türkleşmesinde uygulanan iskân yöntemlerinden birisi, orduyla birlikte hareket eden çoğunluğu Yesevi tarikatına mensup Türkmen dervişlerinin stratejik yerlerde zâviyeler ve tekkeler inşa etmeleri yoluyla olmuştur. Bu zâviye ve tekkeler genellikle nüfusu hayli azalmış ve terk edilmiş bölgelerde kurulmuştur. Dervişler zâviye veya tekkelerini kurdukları bölgelerde gelip-geçen yolculara hizmet etmekteydiler. Ayrıca bölgenin asayişini sağlamaktaydılar. Zamanla bu zâviye ve tekkelerin etrafında Türkmenler tarafından köy ve kasabalar kurulmaya başlanmıştır. Osmanlı tarihlerinde Gaziyân-ı Rum, Abdalân-ı Rum, Ahiyân-ı Rum, Alp-eren olarak isimlendirilen bu dervişlere araştırmacılar Kolonizatör Türk Dervişleri adını vermişlerdir. Gerçekten de Osman Gazi'nin silah arkadaşlarının çoğu Alp ünvanını taşımaktaydı. Bu dervişlerin bazen devletin desteğiyle bazen de kendi in-

siyatifleriyle henüz ele geçirilmemiş bölgelerde bile faaliyet gösterdikleri ve birer üs mahiyetinde koloniler oluşturdıkları bilinmektedir. Bu sayede Rumeli'deki Osmanlı fetihleri kolaylaşmıştır. Mesela Sarı Saltuk, Kızıl Deli gibi dervişler Rumeli'nin iskânında önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Osmanlıların bölgede kurdukları yerleşim birimlerinin isimleri arasında Ahi, Baba, Abdal, Fakih gibi tarikat ünvanlarına rastlanması bu dervişlerin bölge iskânında ve Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesinde ne kadar önemli roller oynadıklarını ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Kolonizatör Türk Dervişlerinin Rumeli'nin iskânı ve Türkleşmesine katkısını belirtiniz.

Anadolu'dan Rumeli'ye Yerleşmek İçin Gelen Türkmenlere Timârlar Verilmek Suretiyle Yapılan İskân

Rumeli'nin iskânında takip edilen diğer bir metot fethedilen bölgelere aileleri ve akrabalarıyla Anadolu'dan gidip, yerleşecek olan Türkmenlere devletin timârlar tahsis ederek, bölgenin iskânını teşvik etmesidir. Bu göç ve iskân Osmanlılara birkaç yönden fayda sağlamaktaydı. İlk olarak bölge mamur hâle getiriliyor ve toprağın işlenmesi gerçekleştirilmiş oluyordu. Böylece yollar boyunca köyler ve kasabalar kurularak, batıya doğru yapılacak yeni seferlerde askerî sevkiyat ve erzak tedariki kolaylaştırılmış oluyordu. Devlet bu sayede uyguladığı timâr sistemiyle ileriki seferlerinde asker ihtiyacını karşılıyordu. Ayrıca yerleştirilen Türk ve Müslüman nüfus sayesinde siyasî ve askerî emniyet sağlandığı gibi, bölgenin kalıcı olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmesi gerçekleştiriliyordu. Böylece Balkanlar içlerine doğru Osmanlı egemenliğinin yayılması oldukça kolay olmuştur. Osmanlıların Rumeli'ye yerleşmeleri, devletin kısa zamanda güçlenip hem Anadolu'daki beyliklere hem de Rumeli'deki siyasi teşekküllere karşı üstünlük sağlamasının birinci derecedeki amili olmuştur. Rumeli'deki zengin topraklara sahip olmak isteyen Orta Anadolu'da ve Saruhan, Aydın, Menteşe gibi beylikler arazisinde yaşayan pek çok Türkmen Osmanlı hâkimiyetine geçerek, Rumeli'de timâr elde etmişlerdir.

Vakıflar ve Temlikler Vasıtası ile Yapılan İskân

Osmanlı Devleti'nde diğer bir iskân metodu vakıflar ve temlikler yoluyla yapılmıştır. Fethedilen yeni bölgelerin imar ve iskânını gerçekleştirmek için bizzat kendisinden faydalanan vakıflar olarak külliye, câmi, mescid, imaret, medrese, köprü vs. hayır eserleri meydana getirmek, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri uyguladığı fetih metotlarından birisiydi. Bu şekilde vakıflar yoluyla sosyal imkânları oluşturulmuş bir bölge çevreden gelen halk tarafından iskân olunmaya başlanıyordu. Böylece kısa zamanda o vakıf eserinin etrafında mahalleler oluşuyor ve bir kasaba hâline gelmesi sağlanmış oluyordu. Mesela İznik'in fethinden sonra şehrin en büyük kilisesi câmiye dönüştürülürken, bir manastır da medreseye çevrilmiştir. Ayrıca Yenişehir Kapısı civarında bir imaret de yaptırılmıştır. Böylece yeni fethedilen yerlere iskân edilen Müslüman Türkmenlerin ibadet ve eğitim gibi hizmetlerden kolayca yararlanmaları sağlanmaktaydı. Sultan II. Murad'ın Ergene Suyu'nun üzerine bir köprü yaptırmasından sonra bu köprünün çevresi iskân olunarak, bugünkü Uzunköprü Kasabası meydana gelmiştir. Aynı şekilde II. Selim zamanında Eski-il Kazâsı'nda Sultaniye Mamuresi'nin yapılmasıyla Karapınar bir kasaba olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı padişahları Selçuklulardan devraldıkları bir usulle istedikleri zaman istedikleri kişilere köy ve mezraaları bütün hukuk ve vergileriyle birlikte mülk olarak vermişlerdir. Bu şahıslar genellikle Osmanlı fetihlerine katılan, devlete hizmet

etmiş kişiler olmaktaydı. Böylece mülk sahibi olan bu şahısların kendi mülklerinin yeniden düşman eline geçmemesi için çalışacakları, bölgeyi kendi adamlarıyla iskân edecekleri ve toprağı en verimli bir biçimde işleyecekleri bilinmekteydi. Ayrıca devlet bir kısım mülk sahiplerini bazı vergilerden muaf tutarak, zenginleşmelerini ve onların kanalıyla bölgenin imarını sağlamayı amaçlamaktaydı. Mülk sahipleri kendilerine verilen bu arazileri istedikleri gibi kullanmak hakkına sahipti. Yani arazileri üzerinde satmak, vakfetmek, hibe etmek, kiraya vermek gibi her türlü tasarrufu ellerinde bulundurmaktaydılar. Bu şekilde Osmanlı padişahlarının Rumeli'de oldukça geniş arazileri bölge fethinde önemli başarılar göstermiş komutanlara mülk olarak verdikleri görülmektedir. I. Bayezid Plevne ve Niğbolu havalisinde bir kısım boş araziye Mihaloğlu Ali Bey'e mülk olarak vermiştir. Aynı şekilde I. Murad Gülmülüne, Serez ve Manastır bölgesindeki oldukça geniş bir sahayı Evranos Bey'e, Filibe taraflarında bir kısım köy ve araziye de Lala Şahin Paşa'ya mülk olarak vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde vakıflar ve temlikler yoluyla yapılan iskân metodunu açıklayınız.

Derbendler Vasıtası ile Yapılan İskân

Osmanlı Devleti'nin kullandığı iskân ve yerleştirme yöntemlerinden bir tanesi de derbend teşkilatı idi. Yolların, seyahat ve ticaret emniyetinin sağlanması derbendler sayesinde olurdu. Önemli derbendler dört tarafı duvar ile çevrili küçük bir kale şeklinde olup, etrafında câmi, han, mektep ve dükkânlar bulunmaktaydı. Dolayısı ile küçük bir kasaba durumundaydılar. Bir yerin derbend olabilmesi için yolların kavşak noktasında bulunması ve eşkıya baskınlarına açık mahaller olması gerekirdi. Bu gibi stratejik yerler ve yerleşim bölgeleri dışında olan geçit alanları, devlet tarafından derbend olarak belirlenmekte ve genellikle sürgün metoduyla iskânı gerçekleştirilmekteydi. Derbend bölgeleri bir güvenlik noktası ve konaklama yeri olması itibarıyla isteyenlerin kolaylıkla yerleşebilecekleri mahallerdi. Ayrıca devlet buralarda yerleşmeyi teşvik ve halkının derbendçi olması için bir takım vergilerden muafiyet tanımaktaydı. Bu sayede stratejik bölgeler yerleşime açılarak, yolların güvenliğini sağlanmış oluyordu.

Sürgün Metoduyla Yapılan İskân

Sürgün bir kişi veya topluluğun vatanından, ailesinden uzaklaştırılması, göçürülmesi, başka bir yere iskân ettirilmesi anlamlarına gelir. Osmanlı Devleti'nde sürgün iki şekilde uygulanmaktaydı: Birincisi herhangi bir suç işleyen kişi veya topluluğun bulunduğu yerden başka bir yere iskân edilerek, cezalandırılması amacıyla yapılan sürgündür. İkincisi ise yeni fethedilen bir bölgenin iskân edilmesi amacıyla yapılan sürgünlerdir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde toprağı işleyen köylünün çiftini, çubuğunu terk edip, başka işlerle uğraşması ya da yazılı olduğu yerden başka bir yere göç etmesi yasaklanmıştı. Bu gibi durumlarda köylü takip edilir ve on beş seneye kadar bir süre içerisinde yakalanırsa zorla eski yerine getirilir veya çift-bozan akçesi ödemeye mecbur bırakılırdı. Köylü ancak devlet için stratejik önemi olan veya iskânı için gerekli görülen mahallere ve fetihle elde edilen boş, verimli arazilere iskân edilebilirdi.

Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen bir bölgenin sistemli bir şekilde iskân edilmesi için müracaat edilen yöntemlerden birisi sürgün metodudur. Bu yöntemin Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren uygulandığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi biraz da devletin uyguladığı nüfus hareketlerinin tarihidir. Yani devletin büyüüp, gelişmesinde yeni fethedilen bölgelere uyguladığı iskân siyaseti oldukça etkili olmuştur. Anadolu'ya sıkışıp kalmış olan kitlelerin, özellikle de konar-göçer aşiretlerin yeni fethedilen boş topraklara iskân edilme-

leri, Osmanlı ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Devletin kuruluş devirlerinde sürgün yöntemine sık sık müracaat edildiğinin en büyük delili devlet için stratejik öneme sahip bölge halklarının ve bazı imtiyazlı vakıf ve mülk sahiplerinin bir kısım örfi vergilerden ve sürgünden muaf olduklarına dair kayıtlardır. Devlet ihtiyaç hissettiği zaman bu şekilde muafiyetleri olmayan bölgelerdeki halkı, lüzum duyulan yerlere sürgün metoduyla iskân etmekteydi. Osmanlıların Karesi Beyliği arazisini topraklarına katıp, Marmara Denizi'nin güneyine tamamen hâkim olmalarından sonra Bizans İmparatorluğu içerisinde gelişen bir kısım olaylar, onların Rumeli'ye geçmelerini sağlamıştır. Bu dönemde Gelibolu'ya geçen Osmanlı kuvvetleri salgın hastalıklar, doğal afetler ve vergi adaletsizliği gibi sebeplerden halkı fakir düşmüş, nüfusu oldukça azalmış olan yarımada'yı kısa zamanda tamamen ele geçirmişlerdir. Bölgedeki kaleler tamir olunarak, Karesi bölgesinden Türkler getirilmiş ve buraya yerleştirilmiştir. Gelibolu Yarımadası'nın ele geçirilmesinin ardından Osmanlı fetihleri kısa zamanda Trakya içlerine doğru ilerlemeye başlamıştır. Osmanlılar Rumeli'deki ilk fetihlerini gerçekleştirdikleri zamandan itibaren ele geçirdikleri bölgelerde sistemli bir iskân politikası takip etmişlerdir. Osmanlı fetihleri karşısında Hristiyan halkın önemli bir kısmı Balkanlar'ın içlerine doğru göç ederken, onların yerlerine Anadolu'dan nakledilen Türk ve Müslüman halk yerleştiriliyordu. Bunun için kullanılan en önemli yöntem sürgün metoduuydu.

Yeni fethedilen bir bölgenin Türkleştirilmesi için veya herhangi bir yörenin emniyeti için iskânına gerek görüldüğü zaman devlet icap eden yerler kadılarına sürgün hükümleri gönderirdi. Sürgün işinden birinci derecede belirlenen yerlerin kadıları sorumluydu. Kadılar sürgün için ayrılan ailelerin hangi köy veya mahalleden olduklarını kefilleriyle beraber hazırladıkları defterlere kaydederlerdi. Bu defterler iki nüsha hâlinde hazırlanırdı. Defterlerden birisi İstanbul'a, diğeri ise sürgün yapılacak bölgenin beylerbeyine gönderilirdi. Ayrıca kadılar hazırladıkları bu sürgün defterinin bir kopyasını kendi sicil defterlerine kaydederlerdi.

Osmanlılar Rumeli'de elde ettikleri bölgelere sürgün usulüyle Türkmen iskânını gerçekleştirenken, büyük oranda Batı ve Orta Anadolu'da yaşayan konar-göçer teşekküllerden faydalanmaktaydı. Osmanlı idarecileri esas olarak gelişme ve ilerleme için yerleşik hayatın şart olduğuna inanmaktaydılar. Bu sebeple konar-göçer aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi bir devlet politikası hâline getirilmiştir. Devlet bu uygulamayla iki yönden kârlı çıkmaktaydı. Çünkü geçimlerini büyük ölçüde hayvancılıkla sağlayan ve yaylak, kışlak arasında konar-göçer bir hayat tarzı benimseyen Yörüklerle yerleşik halk arasında asayiş olayları ortaya çıkmaktaydı. Ayrıca yukarıda ifade edildiği gibi yeni fethedilen bölgelerdeki arazinin işlenmesi gerekmekteydi. Böylece devlet hem Anadolu'daki yerleşik halkla konar-göçerler arasındaki asayiş olaylarından kurtulmuş oluyor hem de Trakya ve Balkanlar'daki toprağın işlenmesini sağlayarak gelirlerini arttırıyordu. Bu sayede Rumeli'de Türk geleneklerine göre kurulmuş köy, kasaba ve şehirler ortaya çıkarken, eski yerleşim yerleri de Türk-İslâm karakteri kazanmaya başlamaktaydı.

XIV-XVI. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİ'NİN YÜRÜTTÜĞÜ İSKÂN FAALİYETLERİ

Osmanlıların kuruluş döneminde Osman Gazi'nin gazâyı devamlı olarak ön plânda tutması ve devam ettirmesi onu kısa zamanda Kuzeybatı Anadolu'daki gazilerin lideri konumuna getirmiştir. Bu suretle Anadolu'nun diğer bölgelerindeki gaziler silah arkadaşlarıyla birlikte Osmanlı Beyliği topraklarına gelerek, onun liderliğinde toplanmaya başlamışlardır. Osman Gazi de gazâ sonucu elde etmiş olduğu topraklara Anadolu'nun çeşitli yerlerinden kendi topraklarına gelen Türkmenleri yerleştiriyordu. Nitekim 1288 yılında Karaca Hisar Kalesi'nin alınmasından sonra çoğunluğu Germiyan bölgesinden gelen Türkmenler kaleye iskân edilerek, onlara evler tahsis olunmuştur. Bundan sonra ele geçirilen Mudurnu, Göynük, Bilecik, Yar Hisar, İnegöl, Yenişehir, Kestel kale ve bölgelerine Türkmenlerin iskânı gerçekleştirilmiştir. Osman Gazi'nin Bizans aleyhine yürüttüğü bu gazâ ve ele geçirdiği bölgelere Türkmenleri yerleştirme faaliyeti, ününün bütün Anadolu'da yayılmasını sağlamıştır. Anadolu'nun her tarafından gelen gaziler, Osmanlı hâkimiyetine giriyorlar ve onun komutası altında birleşiyorlardı. Bu sayede gazâ için gerekli olan insan gücünü Türkmenlerden sağlayan Osman Gazi zamanında Ulubat'a kadar olan bütün Bursa Ovası ve Uludağ'ın etekleri, Kuzeybatı taraflarında ise Adapazarı Ovası'na kadar olan bölge Türkmen iskânına açılmış ve buralarda köyler kurulmuştur.

Osman Gazi'den sonra beyliğin başına geçen Orhan Gazi babasının gazâ ve bu sayede Bizans'tan alınan yerlere Türkmen iskânı siyasetini devam ettirmiştir. Osman Gazi zamanından beri kuşatma altında olan Bursa ve İznik kalelerinin alınması gerçekleştirilmiştir. Söz konusu kale ve şehirlere fetih sonrası bir taraftan Türkmen grupları yerleştirilirken, diğer taraftan câmi, mescid gibi binalar inşa edilmiştir. Konar-göçer Türkmen gruplarının Rumeli'ye iskân edilmeleri, yukarıda belirtildiği gibi Gelibolu Yarımadası'nın Orhan Gazi döneminde Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle birlikte başlamıştır. Ancak bununla ilgili ilk açık kayıt, I. Murad dönemine aittir. Bu kayda göre Saruhan bölgesinden bir grup Yörük taifesi Serez civarına iskân edilmiştir. Daha sonra I. Bayezid zamanında Rumeli'nin Türkleştirilmesi amacıyla daha büyük Yörük gruplarının iskân edildiği bilinmektedir. Onun zamanında Rumeli'ye yapılan sürgünle ilgili bir kayda göre tuz yasağına uymayan Saruhan bölgesinden bir Yörük grubu Filibe taraflarına iskân edilmişti. I. Bayezid'in saltanatı zamanında Rumeli'nin Türkleşmesi için büyük gayret gösterilmiş ve bu durum Fetret Devri'nde de devam etmiştir. Rumeli'ye iskân edilen bu Yörük gruplarından başka bir kısım Tatar taifesi de bölgeye yerleştirilmiştir. Nitekim Timur'un Kıpçak bozkırlarını istila etmesinden sonra sayıca hayli fazla bir Tatar taifesinin Tuna'yı geçerek Osmanlı topraklarına iltica etmelerinden sonra I. Bayezid onları Filibe havalisine iskân ettirmiştir. Sultan I. Mehmed zamanında Samsun'un alınmasından sonra İskilip taraflarındaki Tatarlar Rumeli'ye sürgüne gönderilmiş ve Tatar Pazarı isimli kasaba bu şekilde kurulmuştur. Osmanlıların Rumeli'de takip ettikleri bu iskân ve bölgeyi Türkleştirme politikası, II. Murad ve II. Mehmed zamanlarında da başarı ile devam ettirilmiştir. Mesela Fatih Sultan Mehmed zamanında Kastamonu ve Sinop'un alınmasından sonra Candaroğlu İsmail Bey bütün akrabaları ve cemaati ile birlikte Filibe'ye iskân edilmiştir.

Osmanlıların Rumeli'ye iskân ettikleri Yörük teşekkülleri Naldöken, Tanrı Dağı, Selanik, Vize, Kocacık ve Ofçabolı Yörükleri olarak isimlendirilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde yer alan kayıtlara göre XV. yüzyılın ilk yarısında Yanbolu havalisinde yaşayan Naldöken Yörükleri sonraki zamanlarda Eski Zağra, Filibe ve Sofya başta

olmak üzere bugünkü Bulgaristan topraklarına yayılmışlardır. Rumeli Yörükleri içerisinde sayıca en fazla olan Tanrı Dağı Yörüklerinin yoğun bir biçimde yaşadıkları yerler Gümölcine, Karasu Yenicesi, Kavala, Drama, Demir Hisar, Ruscuk, Tırnova ve Niğbolu taraflarıdır. Rumeli'deki Yörük taifeleri içerisinde en geniş sahaya yayılmış olanı Selanik Yörükleridir. Bunların yoğun biçimde yaşadıkları yerler bugünkü Makedonya ile Teselya bölgesiydi. Ofçabolı Yörükleri Üsküp ile İştıp arasında kalan ve aynı ismi taşıyan bölgede yaşamaktaydılar. Bu Yörük grupları içerisinde sayıca az olanlarından Vize Yörükleri Hayrabolu, Vize ve Çorlu bölgesine yerleşmişlerdi. Kocacık Yörükleri ise Edirne, Kırkkilise, Çirmen ve Vize taraflarına yerleşmiş bulunmaktaydılar. Anadolu'dan Rumeli'ye sürgün metoduyla gerçekleştirilen iskân ve bölgenin Türkleştirilmesi siyaseti XV. yüzyılın sonlarından itibaren yavaşlamaya başlamıştır. Bu yıllardan itibaren sadece sınır boylarına ve askerî merkezlere bir takım sürgünlerin yapıldığı görölmektedir.

Şüphesiz XIV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği iskân faaliyetleri içerisinde sonuçlarını en iyi şekilde takip edebildiğimiz örnek İstanbul olmuştur. Osmanlı fethinden önce İstanbul'un nüfusunun 30-40 bin civarında olduğu bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed fetihten hemen sonra şehrin yağmalanmasını önlemeye çalışmıştır. Böylece devletin ilerideki başkentini mümkün olduğu kadar az hasarla teslim almak istiyordu. İlk iş olarak Osmanlı hâkimiyetini tanımaları şartıyla halkın can ve mal güvenliğinin sağlanacağına dair fermanı yayınlamıştır. Şehri terk edenlere serbestçe evlerine dönebileceklerine ve istedikleri işlerde çalışabileceklerine dair güvence verilmiştir. Padişahın hissesine düşen savaş esirlerine devlet hizmetinde çalışarak, özgürlüklerini kazanma hakkı tanınmış ve Fener semtine yerleştirilmişlerdir.

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethettikten sonra ömrü boyunca şehrin imar ve iskânı için çalışmıştır. Padişahın amacı ülkedeki bütün din ve millet mensuplarını bünyesinde barındıran bir dünya başkenti oluşturmaktır. Ülkenin her yerinden şehrin imar ve iskânına katkıda bulunacak insanların nakli için büyük gayretler sarf edilmiştir. Anadolu ve Rumeli'deki bütün kadınlara fermanlar gönderilerek, arzu eden esnaf ve zanaatkârın aileleriyle birlikte İstanbul'a gelip, yerleşmelerine yardımcı olunması istenmiştir. Ayrıca İstanbul'a yerleşecek kişilere ev, bahçe, bağlar tahsis olunacağı ve kendilerine bazı vergilerden muafiyet tanınacağı belirtilmiştir. Böylece Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinden farklı etnik ve dinî gruplara mensup insanlar İstanbul'a göç ederek, yerleşmeye başlamışlardır. Fakat bu tedbirler İstanbul'un ekonomik hayatını canlandırmada yetersiz kalmıştır. Bunun üzerine yerel idarecilere gönderilen emirlerle Anadolu ve Balkanlar'dan iş sahibi ve zanaatkârların zorunlu bir şekilde İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir. Öte yandan Amasra, Trabzon, Mora, Kefe, Taşöz ve Midilli alındıktan sonra buradaki tüccar, zanaatkâr ve esnaf kesiminden insanlar seçilerek, yerleştirilmek üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Karamanoğulları Beyliği'nin tamamen hâkimiyet altına alınmasıyla Konya, Karaman, Aksaray şehir ve köylerinden bir kısım halk İstanbul'a gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren hâkimiyetin sağlanması hususunda problemler yaşanan bu bölge halkının İstanbul'a yerleştirilmesiyle hem başkentin iskânına katkı sağlanıyor hem de orada kaldıkları müddetçe her fırsatta Osmanlı hâkimiyetine muhalefet eden zümrelerin faaliyetlerinin önüne geçilmiş oluyordu.

Fetihten yaklaşık yirmi beş yıl sonra Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da yaptırdığı nüfus sayımına göre bütün bu çalışmaların hedefine ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu sayımın sonuçlarına göre İstanbul'da 16445 ailenin yaşadığı tespit

edilmiştir. Bu da yaklaşık olarak İstanbul nüfusunun o tarihlerde 80 bin civarında olduğunu göstermektedir. Böylece fetihten yaklaşık yirmi beş yıl sonra İstanbul'un nüfusunun 1453 öncesine göre iki katından fazla artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Üstelik bu rakama önemli bir sayıya ulaşan yeniçeriler ve diğer askerî gruplar dahil değildi. İstanbul'a göçmen nakledilmesi işi Fatih'ten sonra gelen padişahlar tarafından da devam ettirilmiştir. Mesela Yavuz Sultan Selim Tebriz'i ele geçirdikten sonra buradaki 1000 kadar ilim ve sanat erbabını İstanbul'a iskân ettirmiştir.

Fatih Sultan Mehmed bu şekilde iskân işlerini düzenleyip ticarî ve ekonomik faaliyetleri canlandırmaya çalışırken, diğer taraftan imar faaliyetlerine hız vererek Türk eserleriyle şehri sosyal ve kültürel alanlarda da geliştirmeye çalışmaktaydı. Fethin hemen arkasından mimarisine dokunulmayan Ayasofya Kilisesi tamir edilerek, bir minare ilavesiyle câmiye dönüştürülmüştür. Daha sonra padişah ve vezirler başta olmak üzere diğer devlet görevlileri tarafından İstanbul'un değişik semtlerine imaret, câmi, medrese, mescid, han, hamamlar yaptırılmaya başlanmıştır. Fatih Sultan Mehmed fetihten yaklaşık on sene sonra İstanbul'un tepelerinden birisi üzerine yeni bir câmi inşa ettirmeye başlamıştır. Fatih adıyla bilinen bu câminin etrafında dördü kuzey, dördü de güney tarafında olmak üzere sekiz medrese yer almaktaydı. Ayrıca Fatih Sultan Mehmed'in Eyüp semtinde sahabeden Ebu Eyüb Ensari Türbesi'nin yanına bir câmi ve medrese inşa ettirmesiyle kısa zamanda bir şehir hâlini alan bu semt İstanbul kadılkırlarından birisi olmuştur. Fatih Sultan Mehmed bugünkü Sarayburnu denilen mahalde Topkapı Sarayı'nı yaptırırken, şehrin ticarî faaliyetlerini canlandırmak için Kapalı Çarşı ve Bedesten'i de inşa ettirmiştir.

Fatih Sultan Mehmed zamanında sürgün yoluyla iskân politikasının uygulandığı yerlerden birisi de Trabzon olmuştur. Trabzon alındıktan sonra Amasya, Samsun, Tokat, Çorum bölgelerinden Türk aileler şehre sürgün metoduyla iskân edilerek şehirde Türk ve Müslüman nüfusunun varlığı sağlanmıştır. Özellikle şehir merkezinde oturan Trabzon Rum İmparatorluğu devlet görevlileri ve soylu aileler Rumeli'nin değişik yerlerine sürgüne gönderilmiştir. Fetih sırasında teslim olan İmparator David Komnenos tüm ailesi ve maiyetiyle birlikte Serez'e sürgüne gönderilmiştir. Böylece ileride oluşabilecek muhalefet ve tehditlerin önlerine geçilmiş oluyordu. Aynı şekilde Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyetini tehdit eden bazı soylu kişiler ve asker aileleri Trabzon'a sürgün edilerek, iskân edilmişlerdir. Böylece fetihten sonra nüfusu azalan Trabzon'un ekonomik ve sosyal alanda gelişmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır.

XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde ilerleme ve fetihlerin devam ettiği bir dönemdir. Bu dönemde eskisi kadar sık ve yoğun olmasa bile Osmanlılar yeni fethettikleri bölgelere sürgün yoluyla iskân politikasını devam ettirdiler. Rodos fethedildiğinde adanın şenlendirilmesi için Osmanlı ülkesinin değişik yerlerinden sürgünler yapılmıştır. Bu dönemde arşivlerimizde çok fazla belgesi olmasıyla dikkati çeken sürgün metoduyla iskân faaliyeti, Kıbrıs Adası'na gerçekleştirilmiştir. Adanın tamamen alınmasından sonra Anadolu, Karaman ve Sivas Eyâletleri'ndeki kadınlara emir gönderilerek, her on aileden bir ailenin adaya sürgün için ayrılması ve bunların defterlerinin hazırlanması istenilmiştir. Bu bölgelere daha sonra Adana, Tarsus ve Sis (Kozan) Sancakları da ilave edilmiştir. Gönderilen fermanlarda adaya sevk edilecek kişilerde aranılacak özellikler ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir. Bu emirler gereğince Anadolu'nun iç ve güney bölgelerinden sürgün için aileler yazılmaya başlanmıştır. Bu sürgün emriyle oldukça geniş bir sahayı ihtiva eden bölgelerden Kıbrıs'a sürülecek ailelerin sayısının çok yüksek olacağı bilinen bir gerçektir. Ancak bunların ne kadarının adaya gönderildiği hususunda bugün tartışmalar mevcuttur.

Heath W. Lowry
Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı
Bilgi Üniversitesi Yayınları 2010

BİRİNCİ BÖLÜM

Süregelen Tartışma

Böyle bir analize girişmeden önce, Wittek'in ve tezinin alevlendirdiği tartışmaya kısaca göz atmak faydalı olabilir. Çünkü Wittek de yalıtılmış biçimde yaşamıyordu. Kendi Gazi Tezi'nde kendisinden yaklaşık 20 sene önce ortaya atılmış bir teze cevap veriyordu. Daha önceki döneme ait bu tartışmanın adımları şu şekilde özetlenebilir:

1916'da Herbert Gibbons'ın *The Foundation of the Ottoman Empire*'i'nin [*Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*] yayımlanması atılan ilk taş oldu. Gibbons (Osmanlıca bilmek gibi bir artısı olmadan), Osmanlıların ihtida etmiş Yunanistan ve Balkan Slavlarının Türk halkları ile karışmasıyla oluşmuş, yeni bir "ırk" olduğunu göstermeye çalıştı.¹ Karışmaya devam etmelerinde Hristiyan öğesinin diğer öğelerden çok daha önemli bir etkisi olmuştu. Bu yeni "ırk" oluşumunun Bizans yönetim gelenekleri İslâmiyet kisvesi altında devam etmesini sağladığını iddia ederek, Osmanlı'nın gelişmesine açıklama getiriyordu. Yani Osmanlılar, Bizans geleneklerinin ve Bizans idari pratiklerinin varisi olduklarından (16. yüzyılın başında Arap dünyasını fethetmeye başlayana kadar), bir nevi İslâm-Bizans karışımı olarak varlığını sürdürmeye devam etmişti. Bu yorumun alt satırlarında güçlü Osmanlı İmparatorluğu'nun saf Türk-Müslüman köklerinden ortaya çıkamayacağı ve bu yüzden kökeninin Bizans-Hristiyan olması gerektiği inancı vardı. Dahası, bu yeni alaşımı bir arada tutma işlevini gören şeyin İslâm dini olduğunu vurguladı. Son ola-

¹ Herbert A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire* (Oxford, 1916). Özellikle bkz. s. 27 ve 49.

rak, Osmanlı'nın başarısının sebeplerine bakmaya girişildiğinde, ilk önce sık sık yapılan ve her taraf açılarından yıkıcı sonuçları olan iç savaşlara yol açan Bizans hanedan kavgaları gibi bir dizi çevre faktörden yararlandıkları gerçeğine odaklanılması gerektiğini iddia etti. Kısacası, başarmaya mahkûmdular çünkü hem "vahşi Ayrılmış kanı" ile "Avrupa halkı" nı birbirine karan üstün bir ırktan geliyorlardı hem de idari açıdan Bizans silsilesinden gelerek, onların halefleri oluyorlardı.²

Gibbons'un eseri, yayımlandıktan sonra bir sene içerisinde, iki Osmanlı tarihçisinden hem dolaylı hem dolaysız iki eleştirisi aldı. Birincisi, 1922 senesinde Türk akademisyen M. Fuat Köprülü'den gelmişti. Uzun bir çalışmasında Gibbons'un muhakemesinin Osmanlı idari mekanizmasına Bizans kökeni yerleştirme kısmını reddediyordu.³ Aslında Alman Osmanlı tarihçisi Franz Babinger⁴ tarafından, daha erken dönemde yazılmış olan bir makaleye atıfta bulunan bu eserde erken dönem Osmanlı'nın kurumsal kökenlerinin Selçuklu ve İlhanlı seleflerine dayandığı başarıyla gösteriliyordu.⁵ Bu şekilde, Osmanlıların kültürel açıdan bir devlet yaratacak kadar donanımlı olmadığı iddiasına şiddetle karşı çıkıyordu. Alman akademisyen Friedrich Giese, iki sene sonra, Gibbons'un Osmanlı Devleti'nin kökenleri hakkındaki analizine karşı, önemli bir makalesinde Anadolu şehirlerindeki tüccar ve zanaatkarlardan oluşan Ahî birliğine vurgu yapıyordu. Bunların erken dönem Anadolu Müslüman devletlerinin idari altyapısını doğmakta olan Osmanlı oluşumuna aktarmada köprü rolü oynadıklarını iddia ediyordu.⁶

Bu kuşklara rağmen, gelecek küçük büyük Batılı uzman Gibbons'un argümanının temel öğelerini, yani Osmanlı Devleti'nin bir insan alaşımından ve bu alaşımın önemli bir bölümünün yerel Batı Anadolu'lu ve ihtida etmiş Balkan-Hristiyan mühtedülerinden oluştuğunu kabul etti. Özellikle, Paul Wittek'ten önce W. L. Langer ve R. P. Blake 1932 tarihli öncü bir makalede Anadolu'daki Türklerin İslâm adetlerinin heterodoks doğasına odaklanıyor-
da ve bunun Bizanslı Hristiyanların neden kolayca ihtida ettiğini açıklaya-

bileceğini öne sürüyorlardı. Ayrıca şu önemli gözlemlerle katkıda bulundular: Osmanlıların hızla yayılmalarında etkili olan coğrafi konumlarıydı, yani zayıflamış Bizans sınırındaki konumları. Ancak, Gibbons'un Osmanlıların idari yapısının tamamen Bizanslılardan devralındığı yönündeki görüşüne karşı çıktılar ve ikna edici biçimde (*à la Giese*) küçük Anadolu şehirlerindeki Ahî federasyonlarının erken Osmanlı yönetim adetini desteklediği gibi Bitinya halklarını bir araya getirmede köprü işlevi gördüğünü iddia ettiler.⁷

Köprülü 1934'te bir adım daha attı ve Sorbonne'da verdiği bir dizi seminerde Osmanlı Devleti'nin saf Türk özüne sahip olduğu tezini ileri götürdü. Gibbons'un Osmanlı Devleti'nin Bizans, Slav ve Türk halklarının karışmasından oluştuğu argümanına karşı çıktı ve bu argümanı köşulsüz reddetti. Bunun yerine, devletin Anadolu'da yaşayan çeşitli Türk gruplarının (aşiretlerinin) karışımından geldiğini iddia etti. Selçuklu ve İlhanlı köklerinden onlara geçen idari geleneğin varisi olan gruplar bu gruplardı.⁸ Köprülü, burada yine Gibbons'un erken dönem Osmanlıların Bizanslılardan kalan kurumsal bir çatı olmadan bir devlet yaratmak için donanımları olmayacağı önermesini reddediyordu.

Tartışmanın ilk sahfası, Paul Wittek'in Mayıs 1937'de Londra'da, ilerde Gazi Tezi olarak bilinecek argümanının temellerini, yani erken dönem Osmanlı'nın irsi olarak birbirine bağlı bir halk ya da aşiret olmadığı, daha ziyade Hristiyan kâfirlere karşı savaşmaya karşı duydukları ortak arzuyla hareket eden bir grup olduğu iddiasının temellerini attığı bir dizi seminer vermesiyle sonuçlandı. Onun deyişiyle, "gazi ethos" u tarafından harekete geçirilmiş bir "Gaziler cemaati, İslâm dininin müzafferlerinin cemaati; civarlarındaki kâfirlerle mücadele etmeye kendilerini adanmış, Müslüman arş savaşçıları'nın cemaati" idiler.⁹ Köklerinin gazi üç muhafazalarının gücünün arttığı ve sonunda nüfuzu giderek daha fazla hissedilen ve bunun sonucunda eski Bizans ve Selçuklu bölgelerine hükmetmeye başlayan, bağımsız bir devlet (Osmanlılar) yaratmış bir dönem olan geç Selçuklu döneminden doğduğunu düşünüyordu.

Erken Osmanlı kimliği sorumuna getirilen açıklama, bir kuşakta onu İslâmlaştırılmış Bizanslılar ve Türklerden bir karışım olarak şekillendirmiş

² Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire* (1916).

³ M. Fuat Köprülü, "Anadolu'da İslâmiyet: Türk İslâmlarından Sonra Anadolu Tarihi Dersleri Notları ve Bu Tarihin Menba'ları", *Darülfünun Felsefat Fakültesi Mecmuası* 2 (1922), s. 281-310, 385-420 ve 437-456.

⁴ Franz Babinger, "Der Islam in Kleinasien-Nordwest der Islamforschung", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* [Neue Folge] Band 76 (Band 76) (Leipzig, 1922), s. 126-152.

⁵ Köprülü, "Anadolu'da İslâmiyet", 1922, ve M. Fuat Köprülü, *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion*, çev. ve yay. haz. G. Leiser (Salt Lake City, 1993).

⁶ Friedrich Giese, "Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches", *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete* 2 (1924), s. 246-273.

⁷ W. L. Langer ve R. P. Blake, "The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background", *American Historical Review* 37 (1932), s. 468-501.

⁸ M. Fuat Köprülü, *Les origines de l'empire ottoman* (Paris, 1935); M. Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* (Ankara, 1939) ve M. Fuat Köprülü, *The Origins of the Ottoman Empire*, çev. ve yay. haz. G. Leiser (Albany: State University of New York Press, 1992).

⁹ Wittek, *Rise of the Ottoman Empire* (1918), s. 34, 20 ve 51.

(Gibbons), İslâm adetlerinin heterodoks doğası itibarıyla sancaklarına büyük sayıda Bizans mühendisi çeken Türklerle (Langer/Blake) dönüştürmüştü. Sonra, Anadolu'daki daha erken dönem devletlerden, Selçuklulardan ve İlhanlılardan idari becerileri devralmış olan Türk aşiret ve gruplarından bir karışma (Köprülü) ve son olarak Kuzeybatı Anadolu'daki sınırlarda savaşma ve Hristiyan köyleri iltida etme amacıyla bir araya gelmiş, bu yola baş koyan bir grup Müslüman gaziye (Witteck) dönüşmüştü.

Bu son açıklama, Wittek'in geliştirdiği Gazi Tezi, gelecek kırk sene Batı akademisyenlerin düşünme biçimine egemen olacaktı (Türkiye'de genelde girmesinden gelinmiş ya da reddedilmiştir). Aslında, Wittek tezini kabul eden ve tanıması eserlerine eklemeyen (yalnız tek bir önemli farkla) tek Türk tarihçisi, kendi kuşağında Osmanlı araştırmalarının duayeni olan Halil İnalcık'tı. Osman Gazi'nin küçük sınır beyliğinin "Hristiyan Bizans'a karşı cihada baş koymuş"¹⁰ olduğunu kabul eder ve Wittek'in gazâ ya da cihadın "Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve gelişiminde önemli bir faktör"¹¹ olduğu tezi canı gönülden kucaklarken, bir yerde Köprülü'yle paralel biçimde ve Wittek'in tersine Osmanlıların aşiret kökenlerini de vurgulamıştı.¹²

İnalcık, 1973'te, biraz da paradoksal olarak, Gibbons'ın teorisini "temelî spekülasyon" diye reddettiği zaman, Bizans sınır birlikleriyle Müslüman gazileri birbirine bağlayan ortak bir arka plan olduğunu ve bunun da asimilasyona sebep olduğunu iddia ederken (Witteck gibi) bu teorisinin dayandığı argümanı benimsiyormuş gibiydi. Tüm bunların sonuçta neyi şekillendirdiğini şöyle tanımlayacaktır:

Ortodoks Hristiyan Balkanlar ve Müslüman Anadolu'yu tek bir devlete birleştirmek, tüm soy ve ırklara bir davranan, gerçek bir 'Üç İmparatorluk', kozmopolit bir devlet.¹³

İnalcık temel bir soruyu cevapsız bırakır: Erken 14. yüzyılda (Balkanlar'a doğru genişlemeden önce) Bitinyalı Hristiyanlarla Müslümanla-

¹⁰ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (Londra, 1973), s. 5 (Türkçe için, İhs. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, 5. Baskı, İstanbul (Yapı Kredi Yayınları), 2004).

¹¹ Halil İnalcık, "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies* 2, no. 2 (1981-1982), s. 71-79.

¹² Halil İnalcık, *The Ottoman Empire* (1973), s. 7. [Parasız alıntı için kry. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Rıza Sencer, (Yapı Kredi Yayınları), 5. Baskı, İstanbul 2004, s. 13.]

rı tek bir devlet olarak birleştirmeye hizmet eden faktörler neydi? Bir Bizanslı'nın, Osmanlı hükümdarları Osman ve Orhan'ın birliklerine katılan Köse Mihal'in oynadığı role "asimilasyon sürecinin bilindik bir örneği"¹⁴ olarak gönderme yaparken, bu Köse Mihal'in bir "Gazi" ve "Müslümanlığı kabul etmiş bir Rum uc beyi" olduğunu iddia ediyordu.¹⁵ Mihal'in Osman'ın hükümdarlığının (1299-1324) son zamanlarından önce Müslüman olduğunu iddia eden hiçbir kaynağa rastlamadım.¹⁶ İnalcık'ın kendi bakış açısını desteklemek için "tüm soy ve ırklara" bir davranılmasıyla diğerlerinden ayrılan dönemin Osmanlılarından "Üç İmparatorluğu" diye bahsederken, Köse Mihal'i Müslüman yapmakta ısrar etmesinin arkasındaki sebepler daha da muğlak kalır. Buradaki temel nokta, Köse Mihal'in resmen Hristiyan olduğu zaman gazi olmasıdır. İnalcık ancak "cihad ve kolonileşme Osmanlı fetihlerinin dinamik unsurlarıydı" dediğinde ve yeni fethedilmiş bölgelerde benimsenen idari yapıların erken Selçuk (Türk-İslâm) modellerinden geldiğini¹⁷ iddia ettiğinde, Osmanlıların kurumsal temelinin Türk olmadığını iddia eden Gibbons'ın eserinin bu veçhesini tamamen reddeder.

1982'de İnalcık özel olarak "Question of the Emergence of the Ottoman State"¹⁸ ["Osmanlı Devleti'nin Doğuşu Sorunu"] ortaya koyduğu bir makale yayımladı. Çok sayıdaki Türkmen aşiretlerinin göçünün önemini vurgularken, fethetme ve yerli halkı esir almada bu "gazi paralı asker grupları"nın harekete geçiren ve birleştirici faktör olan cihad ideolojisinin önemini altını çiziyordu.¹⁹ İnalcık'ın makalesi, bir bakıma, Köprülü'nün Osmanlı aşiret kökenlerine yaptığı vurguyla Wittek'in gazi tezini uzlaştırma çabası olarak görülebilir.

Daha yakın zamanda yazdığı genel nitelikli bir eserde, 1994 senesinde Donald Quataert'la birlikte yayına hazırladığı *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*'te [*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1914*], İnalcık erken dönem Osmanlı Devleti'nin gazi karakterini daha çok vurguluyor gibidir. Osmanlıları "tüm soy ve ırklara bir davranan kozmopolit bir devlet" olarak tanımlamayı bırakmıştır. Onun yerine:

¹⁴ A.g.e., s. 7.

¹⁵ A.g.e., s. 7.

¹⁶ Asıkpaşazade, *Tevârih-i Âlâ-i Osman*, yay. haz. "Ali Bey (İstanbul, h. 1332/1913), s. 23-24 ve F. Ba-hinger, "Mikhaligibla", *Encyclopedia of Islam*, Yeni Baskı, Cilt VII (Leiden, 1990), s. 34-35.

¹⁷ Halil İnalcık, *The Ottoman Empire* (1973), s. 8.

¹⁸ Halil İnalcık, "Question of the Emergence" (1982), s. 71-79.

¹⁹ A.g.e., s. 75.

Siyâsetnâmelerde İdeal Pâdişah: Âdil Pâdişah

Hint-İran geleneksel devlet idaresi teorisi, *adâlet dairesi* denilen bir formülde özetlenmiştir. Teori *andarznâme / nasîhatnâme* adı altında hükümdarlara ve idare başındakilere, sürekli ve mutlu bir egemenlik sağlamanın koşullarını özetler; bu kurallara bağlılık, etik prensiplerden hareket eder, fakat son kertede amaç, sürekli siyasî egemenliği garanti etmektir.

İslâm devlet idaresi geleneğinde bu yaklaşım, *nasîhatnâme* veya *siyâsetnâme* adı altında (Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'si, Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseri, Gazalî'nin *Kimyâ-yi Sa'âdet*'i bu yolda yazılmış eserlerdendir) yaygın bir edebiyatta yol açmıştır. Nasîhatnâme tarzının Osmanlı edebiyatında en önemli örneği M. Âlî'nin *Nushatu's-Selâtîn*'idir.¹ Nasîhatnâmeler Osmanlı devlet idaresi başındaki bürokratlar için daima izlenen el kitabı niteliğindedir. Nasîhatnâme yalnız Osmanlı siyâset kitaplarında değil, fermânlarda, adâletnâmelerde vazgeçilmez idare kuralları kaynağı olarak tekrarlanır.² XVI. yüzyıl sonlarından başlayarak XVII. yüzyılda devleti kalkındırma çabasında olanlar, bu arada ıslahat lâyihası yazan bürokratlar daima bu idare teorisini izleyeceklerdir.³ *Adâlet dairesi* formülüne göre devlet, adâletle idare olunmalıdır. Burada *adâlet* özel bir anlam taşır, adâlet zayıfı

güçlüye karşı korumadır; halk otorite sahipleri karşısında zayıftır, hükümdar otoritesini temsil edenler, güçlüler, valiler, kadılar, beyler, kumandanlar, hükümdarı temsilen aldıkları otoriteyi kötüye kullanabilirler; hükümdarın temel ödevi, bunu önlemektir, yani adalettir. Adalet dairesinin tarifi şudur: Adaletle korunan halk, reâya, adalet sayesinde daha çok üretir, böylece vergi kaynakları gelişir, hükümdar güçlü olur, güçlü hükümdar kötülükleri önlemede, adaleti yerine getirmede etkin olur. Reâya, üretim yapan sınıflar, köylü, tüccâr, şehir esnafı iyi korunmaya kavuşmuş, hükümdar da bol bir hazine sayesinde güçlü bir idare ve ordu kurmuş olur.⁴

İdeal, güçlü devlet, iyi korunmuş reâya sayesinde vardır. Böylece teori, *adâlet dairesi* biçiminde ifade edilir. Aslında formül eski çağlardan beri Doğu'daki ve Batı'daki monarşik devlet teorisini özetler. Doğu ve Batı monarşilerinde güçlü devlet, *adâlet mülkûn* temelidir formülünde ifadesini bulmuştur.

Osmanlı Devleti, üretici sınıfları koruyan mutlak otorite sahibi adil pâdîşah idealini, temel devlet felsefesini, değişmez bir kılavuz olarak uygulamaya çalışıyordu. Osmanlı'da bu ideal devlet idaresi, merkezî mutlak otorite sahibi pâdîşahlar döneminde; Klasik Çağ'da (1453-1566) dikkatli bir uygulama alanı bulmuştur. Mutlak otorite sahibi pâdîşah tipi, İslâmî sultan, İranî pâdîşah ve *kayser-i Rum* (Roma imparatoru) unvanlarını benimsemiş olan İstanbul Fâtih'i ile gerçekleşmiştir. XVII. yüzyıl kargaşa döneminde, ıslahat için daima bu görüş gündeme gelecektir.

1600-1650 döneminde birtakım özel koşullar (başlıcaları kafes yöntemi, hânedânın son bulma tehlikesi, tahta çıkan şehzâdelerin çocuk olması) dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde klasik pâdîşah tipinin kaybolması, devletin başsızlık içine düşmesine neden olmuştur. Çocuk veya dengesiz pâdîşahlar döneminde sultanın vekili olan veziriazamın otoritesi, vâlide sultanların, nedimlerin, askerin müdahalelerine uğramıştır. Kargaşa döneminde nasihatnâme tarzında sultanlara ıslahat lâyihamları (raporları) sunan bürokratlar başlıca şu noktalar üzerinde dururlar: Sultanın mutlak otoritesini sarayda sorumsuz kişiler, harem kadınları, musâhibler üstlenmiştir.

Tüm sorun şuradadır: Fâtih'in mutlak pâdîşah örneği bu dönemde kaybolmuştur. Sarayda pâdîşahın yakınındaki hizmet sahiplerinin idare başında pâdîşah adına otoriteyi kullanmaları gibi bir düzen ortaya çıkmıştır.

Kadim (çok eski) Mezopotamya ve İran monarşilerinden beri hükümdar sarayı iki temel bölüme ayrılmıştı: *Enderun* (iç saray, içre) ve *Birun* (dış saray, taşra). Pâdîşahın günlük yaşamını geçirdiği Enderun, iki ana bölümden, *harem* ve *selâmlık*'tan oluşur. Pâdîşahın dış dünya ile ilişkisi, Enderun'dan Birun'a açılan kapıda, *Bâbussâde*'de ve bu kapı arkasındaki 'Arz-Odası'nda geçer. Olağanüstü zamanlarda sultanın tahtı Bâbussâde'de kurulur -1432'de Milano'dan gelen elçileri II. Murad saray kapısında karşılamıştı.

Tüm devlet erkânı taht arkasında yer alır. Bâbussâde, sarayın en görkemli kapısıdır, üzerindeki yaldızlı kubbe Güneş'i simgeler.⁵ Hükümet işleri görülen *Divân-i Hümayûn*⁶ devlet hazinesinin yakınındaki kubbeler altında yer alır. Divân üzerindeki kule, *Adâlet Kulesi*, yahut *Cihânnümâ*, sembolik olarak sultanın cihânı, reâyaya yapılan kötülükleri gözettiği adalet kulesidir.

Enderun'da pâdîşahın günlük yaşamını sürdürdüğü bölüm, özel hayatına ait hizmetlerin bulunduğu iç-oğlanlarına ait odalarla çevrilidir. Burada hadımlar ve iç-oğlanları hizmet görür; iç-oğlanlarının her yedi yılda bir pâdîşahı temsilen idarede dış hizmetlere tayinlerine *çıkma* denir.

Enderun'da pâdîşah kadınlarının yaşadığı *harem*, sultanın annesi vâlide sultanın mutlak otoritesi altında ayrı bir bölümdür. Kanunî Süleyman, Hürrem Sultan'ı Bayezid Meydanı'ndaki *Eski Saray*'dan *Yeni Saray*'a (Topkapı Sarayı) getirdiği zamandan itibaren harem bu bölümünde kadınlar devlet işlerinde doğrudan doğruya rol oynamaya başlamıştır. XVII. yüzyılda vâlide sultanların rüşd çağında olmayan çocuk pâdîşahlar adına *filen* yüksek devlet otoritesini kullanmalarıyla beraber tarihçilerin *Kadınlar Saltanatı*, eski kaynaklarda *Tagallüb-i Nisvân* diye adlandırılan yeni bir dönem gündeme gelecektir. Bu bölümde hizmet gören hadım zencilerin başı *darussâde ağası*dır. III. Murad (1574-1595) döneminde,

sultanın devlet işleri ile ilgilenmediği bir zamanda 1584'te, vâlide sultan ve onu temsil eden darussaâde ağası, devlet işlerinde birinci derecede otorite sahibi oldular.

Sultan anaları, vâlide sultanlar, Osmanlı tarihinde Orhan'dan (1324-1362) beri devlet içinde önemli bir mevkie sahip idiler. Bunun kökeni, İslâm öncesi Türk hakanlarına kadar gider.

Türk devlet geleneğinde hakanın eşi *hatun*, devlet gücüne ve egemenliğe ortak sayılır, kendi otağında elçileri resmen kabul ederdi. Osmanlılarda İslâm-öncesi Türk devlet geleneği bir bakıma devam etmiştir. İslâm-Türk devletlerinde, bu arada Osmanlılarda devlet kanûnları, *Töre* ve *Yasa*, Şerîat'tan bağımsız bir kanûn düzenini oluştururdu.⁷ Fâtih'in *Kanûnnâme*'leri Şerîat hükümlerinden tamamıyla ayrı kanûn maddeleri içerir (yalnız *siyâsetnâme* adıyla ceza maddeleri Şerîat maddeleri içerir).⁸

valisinde uç beyi yapmış, hâkimiyet sembolü olarak; tuğ, alem, tabl ve nakkare (mehterân) göndermiştir. Bağımsızlık fermanı, Osman Bey'e Eskişehir'de bir ikinci zamanı gelmişti. Aşakpaşa-zâde bu olayı şöyle anlatmaktadır: "İkinci takti nebet uruldu. Osman Gazi ayağın durdu. Tâ şimdige değin kim Âl-i Osman Gazi seferde nebet urulsa ayağın durulur". Kâtip Çelebi de benzer bir rivayeti aktarmıştır: "Âlbeddîn-i Sâni (doğrusu Mesud) den tabl, âlem ve berat ve kılıç ve hil'at yetti. Andan erbâb-ı divân ve erkân ve âyan araste olup divân-ı Sultânî mürettep olup Osman Gazi izzet ile ayaküzere durdu. Bu kaide-i şâhane ve kanun-ı miare nebet-i Osmanî bunun üzerine kuruldu. O zamandan tâ Sultân Mehmed bin Murad Han zamanına değin resm-i Osmanî bunun üzerine idi. Her bar ki sefere haruğ etmiye nebet vurulursa Padişahlar ayak üzere dururlar ryâlerde (bayramlarda) dahi bu minnet üzere idi. Sultân Mehmed Han'dan sonra ayak üzere durmak kat'olundu", âdet-i saltanattır.

Nebet-i Sultânî olarak mehterhâne çaldırmak dahi bir âdet-i kadime-i saltanattır. Selçuklulardan Osmanlılara bu adet sürmüştür. Mehterhânedeki çalgı âletlerinin sayıları sınırlı iken zamanla büyüdü ve genişledi ve yalnız saraya, orduya münhasır kalmaktan da çıktı. Her vezir dairesinde bir mehterhâne bulundurulması âdet oldu. Fâtih devrinden sonra 8 zilzen ile 1 zilzen başından, 8 nakkârezen ile 1 nakkârezen başından, 8 boruzen ile 1 boruzen başından, 8 tablzen ile 1 tablzen başından ve maiyetinde 9 çavuş bulunan iç oğlan başından ibaretti. Bir şey çalmayan 9 çavuşun ellerinde "çevkân" denilen ucu çatal bir değnek bulunurdu. Bu şekilde mehterhânelere dokuz kat denilirdi. Bu hesaba göre bir takım 64 kişiden oluşuyordu.

Mehterhâne'nin birinci zâbiti ve şefi "Mehterbaşı Ağa" idi. Mehterbaşı Ağa zurna çalardı. İkinci zâbiti de "baş mehter ağa" denilen "tablzen başı" idi. Diğer âletleri çalanların başlarına da sadece ağa denilirdi. Mehterhâne, her ikinci vakti, vezir mehterhâneleri de ikinci ve yatsı namazları kılindikdan sonra çalardı. Mehterhâne'nin en etkili olduğu an seferlerdeki hücum marşını çaldıkları an olmalıdır. Mehterhâne yeniçeri ocağı ile ilişkili olması 1826 yılında lağ-vedilmiş, yerine Muzaka-i Hümayun (Askeri Bando) kurulmuştur.

DİVÂN-I HÜMÂYÜN

Topkapı Sarayında kubbe altında, padişahın başkanlığında toplanan divâna, Divân-ı Hümayûn denilmiştir. Bu divân, Osmanlı Devletinin idare edildiği, bütçesinin hazırlandığı ve kaza mahkemeleri ile sancak ve eyaletlerin divânlarında çözülemeyen şer'î ve hukukî

davaların karara bağlandığı en yüksek mahkeme ve idarî makamıdır. Divân-ı Hümayûn, Kanûnî Sultan Süleyman'ın veziriazamı Makbul İbrahim Paşa'nın yaptırdığı kubbeli divânhânedeki toplanırdı. Buraya kubbe altı veya divânhâne denilirdi. Divân-ı Hümayûn'da oturma düzeni Kanûnnâme-i Âl-i Osman'da bir diğer adıyla Fâtih Kanûnnâmesi'nde belirlenmişti. Veziriazamın sağında vezirler, nişancı, solunda sadreyn ağaları denilen Rumeli ve Anadolu kadiaskerleri ve defterdâr otururdu. Divân toplantısı sabah namazından sonra başlar ve öğleye kadar devam ederdi. Bitirilemeyen işlerin görüşülmesi ikinci divânında devam edilirdi. Divân-ı Hümayûn müzakeresi o günkü rûznâmeye (gündem) göre bittikten ve Birûn Hazinesi ile Defterhâne veziriazamın mührüyle mühürlenip kapandıktan sonra çavuşbaşı elindeki âsâsını yere vurarak Divânın sona erdiğini bildirir ve divân dağılırdı. Divânda alınan kararların uygulanabilmesi için padişahın onayı gerekirdi. Bu kararlara "irade", "irade-i seniyye" veya "irade-i şâhâne" denilmekteydi. Divân günlerinden pazartesi ve salı günleri, divândan sonra arza çıkmak usulüdü. Arz, divân kararlarının padişahın onayına sunulması anlamına gelirdi. Arz yazılı ya da sözlü olurdu. Arza ilk yeniçeri ağası, sonra Rumeli ve Anadolu kadiaskerleri, veziriazam ve vezirler girerdi. Arzdan sonra padişah gerek görürse Divân-ı Hümayûn'da halledilemeyen konulara ilişkin sadrazaman görüşünü almak için onu bir süre daha bekletirdi. Arz sözlü olursa padişah divân üyelerinin ve veziriazamın açıklamalarını dinler ve gerekli emirleri verirdi. Bundan sonra divân üyeleri yemek yerlerdi.

Divânda alınan kararlar ve görülen işler, Mühimme, Âhkâm, Tahvil, Ruûs, Nâme ve Ahidnâme gibi defterlere kaydedilip, bu defterler veziriazamın mührüyle açılıp kapanan Defterhâne'de muhafaza edilirdi.

DİVÂN ÜYELERİ

Divân toplantılarına veziriazam, vezirler, kadiaskerler, defterdârlar ve nişancı aslî üye olarak katılırdı. Divân toplantılarına reisülküttâb, kapıcılar kethüdâsı ve çavuşbaşı divân hizmetkârları olarak iştirak erlerdi. Divân hizmetkârları oturmazlar, ayakta dururlardı. Kendilerine ihtiyaç duyulduğu hallerde Şeyhülislâm, Kaptan-ı Derya ve Yeniçeri Ağası divâna davet edilir ve görüşlerine başvurulurdu. Divânın aslî üyeleri:

Veziriazam

Baş vezir anlamında birinci vezir için kullanılan bir tabirdir. Osmanlı Devleti'nde "vezir-i 'azâm" için, "baş vezir" anlamında

"sadr-ı 'azâm" tâbirini de çok yaygındır. Ayrıca "vezir-i evvel", sadr-ı âlî, vekil-i mutlak, sâhib-i mülk ve sâhib-i devlet gibi unvanlar da kullanılmıştır. Devlet-i 'Alîyye'nin ilk kuruluş yıllarında vezir sayısı tek iken sadece vezir deniliyordu. Sultan I. Murad devrinde vezir sayısı ikiye çıkarılınca birinci vezire "vezir-i 'azâm" unvanı verilmiştir. Veziriazam unvanına ilk alan vezir Çandarlı Hayreddin Paşa olmuştur.

Veziriazamların tayin ve azillerini belirleyen sembol mühr-i hümayûndur. Onun padişah tarafından kendisine verilmesi ile tayin edilmiş, geri alınması ile de azledilmiş olurdu. Veziriazamın azli veya ölümlü halinde ikinci veya üçüncü vezir sadârete tayin edilirdi. Bazen diğer vezirlerden, hatta eyalet vezirlerinden bile sadârete tayin edilenler olmuştur. Makbul İbrahim Paşa'nın Hasodabâşlığından sadârete yükseltilmesi ise Devlet-i 'Alîyye'nin ilk iki yüz yılı içerisinde rastlanan nadir bir tayindir. XVII. asırdan itibaren, yeniçeri ağası, emir-i ihur ve kapıcılar kethüdalarının da veziriazamlığa tayin edildiği görülmüştür.

Veziriazamlar, padişahın mutlak vekili olmaları itibarıyla çok geniş yetkilere sahip olup, icraatında sadece padişaha karşı sorumlu olmuşlardır. Fârh Kanûnname'sinde: "Bil ki vüzerâ te ümerânın vezir-i 'azâm boşdur, cümlemin ulasudur, cümle amûrın vekil-i mutlakur ve oturmada te durmada te merkebde vezir-i 'azâm cümleden mukaddemdir". XVII. asrın ikinci yarısına ait Tevkîl Abdurrahman Efendi kanûnnamesinde ise, din ve devlet işleri, saltanat nizamının sağlanması, had, kısas, hapis, nefy, tazir, siyaset cezalarının icrası, dava denleme, yer'i ve örfi ahkâmı tatbik zulmün bertaraf edilmesi, ülkenin idaresi, eyalet, sancak, timar, tevliyet, imamet, hitabet ve şîre tevcih, bulâsa bütün ilmiye ve seyfiye marasiblerinin verilmesi hususunda bizzat padişah adına vekil-i mutlak olduğu ifade edilir. Veziriazamlar bu kadar yetkiyle donatılmış olmalarına rağmen icraatlarında daima padişahın mutlak otoritesini üzerlerinde hissetmişlerdir. Defterdâr San Mehmed Paşa Nesayika'l-Vüzerâ te'l-Umerâ adlı eserinde veziriazamların görev ve yetkilerini şöyle sıralamıştır:

- (1) Padişahın mutlak vekili olarak divân üyelerinin işlerini mura-kabe etmek ve ülke nizamıyla ilgili kanûnnameleri hazırlayıp ilgili mahallere gönderme,
- (2) Divân-ı Hümayûn'da çözümü yetiştirilemeyen işlerin ikindi veya paşa kapısı denilen divânda karara bağlamak,

(3) Payitaht ve tersanenin murakabesi, yani veziriazamın, yeniçeri ağası, ihtisab ağası, İstanbul kadısı ve subaşıyı yanına alarak İstanbul'da halkın zaruri ihtiyaçlarının satıldığı kapıları ve pazar yerlerini teftiş edip, gıda maddelerine haftalık نرخ koyup esnafı denetlemesi,

(4) İdari yetkilerini tenkil etmek, Osmanlı Devletini yöneten, seyfiye, kalemîye ve ilmiye zümrelerinin, yani askerî sınıfın görev yerlerine tayin, terfi ve azillerini padişah adına yapmaktır.

Veziriazamlar, istedikleri zaman huzura çıkma, yabancı elçileri kabul etme, bayramlarda ilmiye dışındaki devlet erkânının bağlılıklarını göstermek amaçlı olarak konağında kabul etme, her hafta yeniçeri ağasını kabul etme, cuma günleri namazdan önce bütün devlet erkânının bağlılıklarını kabul etme, cuma namazına çavuşlar, çavuşçılar ve müteferrikalar eşliğinde gitme, padişahın mühr-i hümayûnunu taşıma ve sefere gittiğinde beş tuğ taşıma ayrıcalıklarına sahiptiler. Veziriazamlar, kallavi denilen kavuk takarlar, üst tabir edilen dört kollu ağır sarma işleme kaplı samur kürk giyenler, bellerine murassa- süslü hançer takarlardı. Seferlerde kullandıkları büyük çadırlara otağ-ı âşâfi denirdi. Osmanlı Devleti'nde I. Murad'ın ilk veziriazamı tayin ettiği 1361 yılından 1922 yılına kadar geçen 561 yıllık süreçte -tekrarlar hariç- 215 veziriazam görev yapmıştır.

Veziriazam Divânları

İkinci Divânı

Veziriazamlar, Divân-ı Hümayûn'da bitmeyen işleri salı ve cuma günleri dışında kendi konaklarında İkinci namazından sonra topladıkları divânda görüşürlerdi. Bu divâna ikinci divânı adı verildi. Veziriazam İkinci Divânında çözülemeyen meseleleri Divân-ı Hümayûn'a havale ederdi. Padişahın mutlak vekili olarak ona sunulması lüzum görülmeyen konular İkinci Divânında görüşülebilir ve çözülebilirdi. Divân-ı Hümayûn üyeleri İkinci Divânı gündemi kendilerini ilgilendiriyorsa katılırlardı. XVIII. asra kadar veziriazamların devlet işlerini yürüttükleri resmî bir konakları yoktu. Her veziriazam ikinci divânını kendi konaklarında yaparlardı. IV. Mehmed, 1654 yılında Alay köşkü karşısında yer alan Halil Paşa Sarayı'na bu iş için ayırdı. III. Ahmed devrinde Fatma Sultan'ın Çağaloğlu'ndaki sarayı hükümet konağı olarak kullanılmaya başlandı. Paşa Divânı'na önceleri Bâb-ı Âşâfi Tanzimat'tan sonra Bâb-ı Âli denilmeye başlanmıştır.

Çarşamba Divanı

Çarşamba Divanı, her Çarşamba sabahı pâyitaht İstanbul'un meselelerini görüşmek üzere Sadrazamın başkanlığına toplanan divandır. Veziriazam, her Çarşamba sabahı İstanbul ve Bilâd-ı Selâse denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları ile kendi divânhanesinde bir araya gelirdi. Kadıların Divânihâne'ye gelmelerinden hemen sonra veziriazam da selâmı kavuk ve erkân kürküyü Divânihâne'ye çıkardı. Bu sırada Mehterhâne'nin nevbet çalması âdetlendi. Bu divânda İstanbul halkının şer'i ve örfî şikâyetleri görüşülürdü. Ayrıca İstanbul'un işe, asayiş, temizlik, su, ulaşım ve yangın gibi meseleleri burada ele alınıp çözümler üretilir, alınan kararlar da veziriazamın mühürlüyle onaylandıktan sonra, ilgili yerlere havale edilirdi. Divân-ı Hümayûn çavuşları ve tezkireciler de divânda vazifelerini yaparlardı. Ayrıca İstanbul'da bulunan beylerbeyi ve sancak beylerinin Çarşamba divânı öncesi veziriazama ziyaretleri âdetti. Çarşamba divânı, XIX. asrın ortalarında Bâb-ı Âlî'de yapılan reformlar sırasında kaldırılmıştır.

Cuma Divanı

Cuma günü sabah veziriazamın başkanlığında kurulan divandır. Bu divâna "Huzur Murafası" da denilmiştir. *Fâtih Kanûnnâmesi*'ne göre şer'i ve örfî davalar padişahın mutlak vekili olan veziriazamın huzurunda görüşülür ve karara bağlanırdı. Cuma günleri sabah namazından sonra kadiaskerler "örf" denilen büyük kavuklarını giyerek veziriazamın konağına, yani Bâb-ı Âsâfî'ye gelirler ve divânhanede yerlerini alırlardı. Divânda veziriazamın sağında Rumeli, solunda da Anadolu kadiaskeri otururdu. Anadolu kadiaskerinin yanında ayakta büyük tezkireci, çavuşbaşı, çavuşlar kâtibi ve diğer divân çavuşları ve bunların alt tarafında muhuzır ağa ile bostancılar odabaşısı, kethüda yerleri, cebeci ve topçu çavuşları dururlardı. Bunların dışında muhuzır ağasının maiyeti olan muhafız yemînîler de divânihâne merdiveninin aşağısında yer alarak verilecek emri beklerlerdi. Divânda, davanın görülmesi, davacı ile davalının yüzleştirilmesi ve dinlenmesi biçiminde olurdu. Bunun için Cuma divânına "Huzur Murafası" denilmiştir. Dava tek celsede karara bağlanırdı. Cuma divânlarında kadiaskerlere yemek verilirdi. Yemekten sonra araştırma ve incelemeye ihtiyaç duyulan davalar üzerinde bir süre daha çalışıldıktan sonra kazaskerler divândan ayrılırlardı. Cuma divânlarına veziriazamlar XIX. asrın başından itibaren, iş yoğunluğu sebebiyle katılmamışlardır. Bundan sonra cuma divânlarına şeyhülislâmlar nezâret etmeye başlamışlardır.

Vezirler

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde padişahın devlet işlerinde yardımcıları iken zamanla iş yükünü artmasıyla sayıları artmış ve içlerinden en kademlisinin veziriazam olmasıyla ona yardımcı olan devlet adamlarına verilen bir payedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde bir vezir vardı. I. Murad devrinde biri veziriazam olmak üzere iki, Yıldırım Bâyezid devrinde üç, II. Murad devrinde dört vezir oldu. Bu sayı Kanunî'nin son yıllarında yediye ulaşmıştır. XVI. Asrın sonlarına doğru defterdâr, nişancı, kaptan paşa ve büyük eyalet beylerbeylerine de vezirlik pâyesi verilmesi sebebiyle sayılarının 1596'da 16'ya, 1599'da 23'e çıktığı ve statülerinin dâhil ve hâric olarak ikiye ayrıldığı görülmüştür. Bunlardan Divânda görev yapanlara dâhil (kubbe) vezirleri, vezir rütbesi ile büyük eyaletlere beylerbeyi olarak tayin edilenlere de hâric vezirleri denilmiştir. Bu kadar çok vezirin olması devlete büyük yük getirdiğinden, XVII. asırda sayıları tedricen azaltılmış, Köprülü Mehmed Paşa sayılarını yediye düşürmüştü. XVIII. asrın başlarında da üçe indirilmiştir. Divân-ı Hümayûn'un bütün yetki ve görevleri Bâb-ı Âlî'ye devredildiğinden, 1731 yılından itibaren kubbe veziri tayini yapılmamıştır. Bir paye olarak büyük eyalet valilerine ve -nezâretlerin ihdasından sonra- nâzırlara verilme geleneği imparatorluğun sonuna kadar sürmüştür.

Divânda veziriazamın sağında kıdem sırasına göre otururlardı. Anadolu ve Rumeli beylerbeylik görevlerinden sonra kubbe veziri tayin edilirdi. Veziriazamın gitmediği seferlerde *seraskerlik* görevi tecrübeli vezirlerden birine verilirdi. Vezir bu görevi sırasında veziriazamın yetkilerini haizdi. Yaşının ilerlemesi, görevi kötüye kullanması ve görevde yetersizliği gibi sebeplerle azledilirdi. Görevden alınan vezirlerin vezirlik âlâmeti olan tuğ ve sancağı geri alınırdı. *Fâtih Kanûnnâmesi*'ne göre vezirlere bir milyon ile iki yüz bin akça arasında değişen miktarlarda haslar verilirdi. Vüzerâ haslarını vüzerâ hassı voyvodası idare ederdi. Ayrıca vezirler, ağnam vergisi ile padişaha gelen hediyelerden hisse alırlardı. Emekliye sevk edilenlere de arpalık verilirdi.

Kadiaskerler

Kadiasker, ordu kadısı demek olup önceleri sadece ordunun şer'i ve örfî davalarına bakmakla görevli iken zamanla sivil halkın da işlerine bakmışlardır. Bu müesseseye ilk kez I. Murad devrinde 1361 yılında ihdas edilmiştir. İlk kadiasker de Bilecik, İznik ve Bursa kadılıklarında bulunmuş olan zamanın en büyük âlimi Çandarlı

Kara Halil'dir. Fâtih devrinin son yıllarına kadar Divânda tek kadiasker bulunuyordu. 1477 yılında Veziriazam Karamanlı Mehmed Paşa, Fâtih'e ülke sınırlarının genişlemesi münasebetiyle bir kadiaskerin yeterli olmadığını söylemesiyle Fâtih, mevcut Kadiasker Müslühdîn-i Kastalânî'yi Rumeli Kadiaskerliğine, İstanbul kadısı Hacı Hasanzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'yi de Anadolu Kadiaskerliğine tayin etmesiyle kadiasker sayısı ikiye çıktı. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Suriye seferleri sonucu *Arap ve Acem Kadiaskerliği* adıyla üçüncü bir kadiaskerlik ihdas edildiyse de iki yıl sonra 1518 yılında bu bölge Anadolu kadiaskerliğine bağlanmıştır.

Kadiaskerler divânın tabii üyesiydi. Teşrifatta vezirlerin hemen arkasında önce Rumeli Kadiaskeri daha sonra Anadolu kadiaskeri yer almaktaydı. Kadiaskerliğe mevleviyet denilen yevmiyesi 500 akçe olan kadılıklardan getirilirdi. Vazife müddetleri XVII. asra kadar iki yıl olup, daha sonra bir yıla indirilmiştir. Süresini dolduran kadiasker mazul olur, yerine başkası tayin edilirdi. Anadolu kadiaskeri, terfi edince Rumeli kadiaskeri, Rumeli kadiaskeri terfi edince Şeyhülislam olurdu. Rumeli kadiaskeri, Divân-ı Hümayûn'da görüşülemeyen per'i ve örfi davaları, veziriazam ile İkinci Divânında dinler ve karara bağlardı. İş yoğunluklarında bu divâna Anadolu kadiaskeri de çağırılırdı. Kadiaskerler, divân toplantılarından sonra yeniçeri ağasından sonra padişaha arza girerler, tayin edilecek yevmiyeleri 50 akçenin üzerindeki müderris ve kadılarla ilgili mütalaa-larda bulunurlardı. Ayrıca Salı ve Çarşamba günleri hariç diğer günler kendi konaklarında divân kurarak sorumlu oldukları bölgelerle ilgili işleri yürütürlerdi. Yanlarında tezkereci, ruznâmecî, matlabci, tebtikçi, mekûpçu ve kethûda çalışırdı. Ayrıca davalı ve davacıları divâna getiren yirmişer adet muhuz bulunurdu. Kadiaskerler, ordu da dinî temsil ederler, padişahların sefere çıkması halinde sefere katılırlar, padişah sefere gitmiyorsa, onlar da katılmaz ve yerlerine "ordu kadısı" tayin edilirdi. Divân-ı Hümayûn'da görülen işler Bâb-ı Âli'ye bırakılınca kadiaskerler cuma günleri Bâb-ı Âli'ye giderler, burada Veziriazamın başkanlığında yapılan, *huzur murafaası* denilen toplantıya katılırlar ve davalara bakarlardı. 1838 yılından itibaren Şeyhülislamlık bünyesine katılan bu kurum bir ilmiye makamı ve payesi olarak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir.

Defterdar

Defter ile *dâr* kelimelerinden teşekkül etmiş bir tâbir olup, "*defter tutan*" demektir. Şark İslâm devletlerindeki *müsteşfi* ye Osmanlılar

defterdar demişlerdir ki, bugünkü *mâlîye bakanına* tekâbü'l eder ve İlhanlıların *defterdârî-i memâlik*'inden alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde defterdar tabiri XIV. asrın sonlarında, I. Murad zamanında kullanılmaktadır. Bu süreçte Osmanlı mâliye teşkilâtının temeli atılmış, zamanla teşkilât gelişimini sürdürmüştür. *Fâtih Kânûnnâmesine* göre, "*defterdâr padişah malının tekili*" olarak gösterilir, hazine-i birün denilen devlet hazinesi ile maliye kayıtlarını ihtiva eden hazine-i evrakın (defterhâne) açılıp kapanması defterdârın huzurunda olurdu. Divânın aslı üyelerinden olan defterdâr, sadece salı günkü divân sonunda arza girer ve kendi dairesiyle ilgili bilgileri verirdi. Ancak padişahın huzurunda okuyacağı telhis hakkında daha önce veziriazam ile görüşür ve onun olurlarını alırdı.

XV. asrın son yarısına kadar Osmanlı Devleti'nde bir baş defterdâr ile onun maliyeti olarak hazine ve mal defterdârı vardı. Bütün mâli işlerden baş defterdâr sorumluydu. Ülkenin genişlemesiyle II. Bayezid zamanında iki yeni defterdâr tayin edildi. Rumeli'deki haslar ile mukataalara bakana baş defterdâr veya Rumeli defterdârı, Anadolu'daki haslar ile mukataalara bakana da Anadolu defterdârı denildi. Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ile Suriye'yi ele geçirmesi ile Halep'te *Arap ve Acem defterdârlığı* ismi ile yeni bir defterdârlık kuruldu. XVI. asrın ortalarında da Anadolu ve Rumeli defterdârlıklarına bağlı olan yahılar (sâhil bölgeler) ile İstanbul mukataaları ayrılmak suretiyle, devlet merkezinde, şikk-ı sâni unvanı ile, yeni bir defterdârlık daha ihdâs edildi. III. Mehmed zamanında Tuna nehri havzasındaki haslara bakmak üzere şikk-ı sâlis (veya Macaristan) defterdârlığı kuruldu ise de çabuk kaldırıldı. Yine XVI. asrın son yarısı içinde (1574'ten evvel) mâli zaruretlere sebebiyle *Arap ve Acem defterdârlığı* dağıtılarak, Diyarbakır, Şam, Erzurum, Trablus ve Halep eyaletleri için beş kenar defterdârlığı, 1584'te de Anadolu defterdârlığı içindeki Anadolu, Karaman ve Sivas eyaletlerinin mâli işleri bu defterdârlıktan ayrılarak üç kenar defterdârlığı kuruldu. Ancak bu defterdârlıklar da kısa süre sonra kaldırıldı. XVII. asrın ortalarından itibaren defterdârlar; şikk-ı evvel, şikk-ı sâni ve şikk-ı sâlis isimleri ile anılmışlardır. XVIII. asrın sonlarında III. Selim tarafından kurulan Nizâm-ı Cedîd ocağının giderleri için oluşturulan Nizâm-ı Cedîd hazinesine memur edilen şikk-ı sâni defterdârı, Nizâm-ı Cedîdin kaldırılışıyla beraber lağvedildi. Şikk-ı sâlis defterdârı 1804 yılında tersane hazinesine bakıyordu. Defterdârlık 1838 yılında kaldırılıp yerine *Mâlîye Nezâreti* kuruldu.

Osmanlı Devleti'nde bütün defterdârlıklar mâlî işlerde müstakîl olmakla birlikte, eyaletlerdeki kenar defterdârlardan gelen ve sorulan işler hakkında padişaha mârûzatta bulunmak baş defterdâra ait bir yetkiydi. Baş defterdâr bu yönden diğer defterdârların âmiri konumundaydı. Bayram tebriklerinde padişah vezirlere olduğu gibi defterdâra da ayağa kalkardı. Fâtih Kanûnnâmesi'ne göre defterdârın divândaki yeri kadîaskelerin alt tarafıydı. Defter emîni, şehir emîni ve reisülküttâb defterdâr olabiliyordu. Baş defterdârın derecesi Rumeli beylerbeyi düzeyindeydi.

Nişancı

Nişancı, Divân-ı Hümayûn'un tabîi üyelerinden olup, Osmanlı kaynaklarında tevkîl, tuğrai veya muvakkî isimleriyle de anılmaktadır. Nişancı tabiri "nişan" deyiminden çıkmış olup ferman, berat ve nâme-i hümayûn gibi padişah hükümlerine tuğra çeken anlamında "tuğrakeş" de denilmiştir. Sultanın tuğrasına nişan veya tuğra denildiği gibi bazı sıfatlar eklemek suretiyle nişân-ı hümayûn, nişân-ı şerif, tevkî-i hümayûn, alâmet-i şerife, nişân-ı şerif-i âlişân-ı sultânî ve tevkî-i refî-i hümayûn olarak da adlandırılıyordu.

Padişahın buyruklarına tuğra çekmek çok önemli bir görev sayıldığından bunu nişancılar yapmaktaydı. Nişancılar, derece ve rütbe itibarıyla defterdârlar ile aynı iseler de protokolde defterdardan sonra geliyorlardı. Bu durum Fâtih Kanûnnâmesi'nde şöyle belirtilmiştir: "Evvel üzeri oturub bir cânibe kadâskierler onların altına defterdârlar oturalar ve ol bir cânibe nişancı oturur". Derecesine ilişkin de; "ve nişancının mertebesi eğer tezâret ve beylerbeylik ise defterdârlara tasaddur (üstün) eder ve eğer sancak ile nişancı ise defterdârdan aşağı oturur".

Kanûnnâmelere göre nişancılar, Tuğra-i Şerif hizmetiyle memurdur. Memurlar kanûna ait hükümleri yazar, mümeyyizi (yardımcısı) düzelttikten sonra nişancı tuğrasına çekerdi. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Nîmeti Efendi ve Abdurrahman Efendi kanûnnâmelerine dayanarak nişancının görevlerini beş başlıkta toplamıştır. Buna göre;

- (1) Ferman ve beratları hükümdar adına tuğra çekmek,
- (2) Devlet nizamına temin eden kanunların çıkarılmasında öncülük etmek,
- (3) Has, zeîmet ve timar gibi dizliklerin dağıtımında veziriazama yardımcı olmak,
- (4) Divân işlerinin düzenli çalışmasını sağlamak,

- (5) Padişahın, yabancı devlet başkanlarına yazacağı mektup suretlerini yazmak ve Müslüman devlet başkanlarından gelen mektupları tercüme etmek.

Osmanlı Devleti'nde nişancılık hizmetinin Orhan Gazi devrinden itibaren var olduğu, Orhan Bey'in ve hâleflerinin tuğralarının mevcudiyeti bilinmektedir. Fuad Köprülü, nişancılık kurumunun eski Türk devlet teşkilâtından yararlanılarak ortaya çıktığını ve ilk Türk-İslâm devletlerinden de Osmanlılara kadar intikal ettiğini belirtmektedir. Ancak nişancıya ait sarîh bilgileri, ilk Osmanlı teşkilâtında, bu memuriyetin vazife ve sorumluluklarını, toplu halde Fâtih kanûnnâmesinden öğrenmekteyiz. Nişancılar, XVI. asrın başlarına kadar ilmiye sırafı mensupları arasından kalemi kuvvetli olanlar arasından seçilirdi. Fâtih Kanûnnâmesine göre nişancıların "dâhil" ve "sahn" müderrisleri arasından seçilmeleri kanundu. Padişah mektuplarının yazımı işi XVI. asırda reisülküttâplara verilince, nişancıların görevi daraldı ve XVII. asırdan itibaren de nâme, berat ve ahidnâme işlerinin Divân kâtiplerine verilmesi, XVIII. asırdan itibaren önemini yitirmesine sebep olmuş, ancak teşrifattaki yerini korumuşlardır. Nişancılık görevi 1836 yılında kaldırılarak bu görev Defter Eminliğine verildi. Nişancılık adı bir süre daha Tuğra-nüvislik şeklinde kullanıldı. Bu dönemde önemli işlere ait fermanlara tuğrayı Bâb-ı Âli, diğer işlere ise defter emînliği çekti. 1838 yılında Bâb-ı Âli tuğracılığı ile defter emînliği birleştirilerek Bâb-ı Âli Tuğra-nüvisliği kuruldu. Tanzimat'tan sonraki devlet teşkilâtında nişancıların vazifelerinin aslı bir kısmını Mâbeyin Başkâtipliği, bir kısmını reisülküttâblığın yerini almış olan Hâriciye Nâzirliği, bir kısmını da maliye ve defter-i hâkîni dâireleri üstlenmiştir.

Divân-ı Hümayûn Kalemleri

Reisülküttâb

Kâtiplerin reisi manasın gelir. Fiilen Divân-ı Hümayûn üyelerinden olmasa da, kendisinin tahrir ve divân muamelatındaki vukufu itibarıyla ehemmiyeti büyüktür. Nişancıya tâbi olarak çalışırdı. Divânda muamelesi görülecek evrakı veziriazaman önünde okumak, divânda karar alınan kanuna ait raporları yazmak başlıca görevlerindendir. XVII. asrın sonlarında Divân-ı Hümayûn toplantılarının ehemmiyetini kaybetmesi işlerin ikindi divânına intikal ettiği süreçte reisülküttâbın nüfuzu artmıştır. Bu dönemden itibaren divân görüşmelerinde devlet işleri hakkında görüş bildiren üyeler arasında yer aldığı görülmektedir. Özellikle sadrazaman dış ilişkilere

zât konularında en fazla yararlandığı makam olmuştur. Reisülküttâb, siyasi işlerde, muraahashık hizmetlerinde ve ecnebi sefirlerle yazışmalarda daima etkin olmuştur. Bu itibarla Sultan II. Mahmud 1836 yılında reisülküttâplık ve teşkilâtını Umûr-ı Hariciye Nezâreti'ne dönüştürmüş, reisülküttâbı da Hariciye Nâzırı tayin etmiştir.

Reisülküttâplar terfi ettiklerinde elli akça yevmiye ve sancak beyi payesiyle maiyetinde oldukları nişancıya yükseltildirdi. Reisülküttâplığa da tezkirecilikten geçildi. Divân-ı Hümâyûn toplantıları zamanında reisülküttâb veziriazamdan önce divâna gelir, müzakereden önce divânhaneye girip kanûnnâmedeki gibi kemâl-i edeple yürüyüp veziriazamın sağ tarafına telhîs kesesini bırakır, bir söyleyeceği varsa yavaşça kulağına söyler ve yerine dönerdi. Reisülküttâplar diğer divân bocaları, yani *Beylikçi*, *Tahvil*, *Ruûs* ve *Amedi* kalemi müdürleri gibi, sofitan üst elbisesi ve lokmalık pamuklu iç kırtarı ve başına da mücevveze denilen kavuk giyerdi. Divân-ı Hümâyûn'un aslı kalemleri olan *Beylikçi*, *Tahvil*, *Ruûs* ve *Amedi* kalemleri reisülküttâba tâbi olarak çalışmaktaydılar.

Aslı Kalemler

Beylikçi Kalemi

Beylikçi, Divân-ı Hümâyûn'a bağlı beylikçi, ruûs ve tahvil kalemlerinin âmiri ve reisülküttâbın yardımcısıdır. Beylikçi kalemi ise, başında beylikçinin bulunduğu, reisülküttâba bağlı en önemli kalemidir. Bu kalem âmirine Beylikçi Efendi denilmiştir. Kelimenin aslı beylikçiden gelmiş olabileceği tahmin edilmiştir. Bu dâirenin tam olarak ne zaman kurulmuş olduğu bilinmemekle birlikte, adı farklı olsa bile, divânın teşkil ettiği tarihten beri mevcut olması muhtemeldir. Şer'i saha dışında divândaki bütün muamelâtın düzenlenmesi, divân defterlerinin tutulması, ahûdnâme, ferman, hatt-ı hümâyûn ve nâme-i hümâyûnların hazırlanması ve kontrolü bu dâirenin görevleri arasındadır. Devlet muamelâtı Divân-ı Hümâyûn'dan önce Paşa Kapsı'na daha sonra Bâbü'lî'ye intikal edince beylikçiliğin de önemi artmıştır. Divân-ı Hümâyûn'da görüşülüp karara bağlanan konuların müsveddeleri kalemde hazırlanır, beylikçinin ve reisülküttâbın kontrolünden geçtikten sonra temize çekilir, tuğra için nişancıya gönderilirdi. Yabancı devletlerin elçilerinden Hariciye Nezâreti'ne gelen evrak önce Beylikçi Kalemine gelir, Beylikçi, "muktezâ" işareti koyarak ilgili birime havale ederdi. 1873 yılında Beylikçi Kalemi kesedar ve mümeyyiz idaresinde kanun memuru, iki mukabelecî, iki hulâsa memuru, başdefteri ve birçok kâtipten

oluşuyordu. Görevliler üç sınıf halinde kırk kişiye ulaşmaktaydı. Beylikçiler, Umur-ı Hariciye Nezâreti kuruluncaya kadar reisülküttâbın başyardımcısı iken, reisülküttâbın Hariciye Nâzırı olmasıyla 1837 yılında sadarete bağlanmış ve imparatorluğun sonuna kadar devam etmişlerdir.

Tahvil Kalemi

Tahvil, sefere iştirak etmemek veya ölüm sebepleriyle boş kalan timar ve zeâmetlerin başka birine verilmesi yerine kullanılan bir tabirdir. Tahvil kalemi merkezden tayin edilen vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve mevleviyet dereceli vilâyet kadılarının beratları ile timar ve zeâmetlerin kayıtlarını tutan kalemidir. Bu kaleme, *nişan* veya *kese kalemi* de denilmiştir. Tahvil kaleminin âmiri *Tahvil Kesedarı* idi. Bir kimseye zeâmet ve timar verildiği zaman kayıtlar Defterhâne'de derkenâr olunarak Divâna gelen arz üzerine "mücebince tevcih olunmak buyruldu" yazılıp *tahvil* kalemine gönderilir, bu kalemde tahvil hükmü yazılır, bu hükmün binâen de *Defterhânen*den berat tezkiresi verilir ve son olarak *Divân Kalemi*'nde bunun beratı yazılırdı. Tahvil kalemindeki muamelâtı *Tahvil Kesedarı*, yardımcısı *mümeyyiz* ile *mübeyyiz* ve *mülâzım* adı verilen memurlar tarafından yerine getirilirdi.

Ruûs Kalemi

Ruûs kalemi, Divân-ı Hümâyûn'un en önemli dairelerinden olup, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, mevleviyet dereceli vilâyet kadıları, timar ve zeâmet sahipleri hariç, devlet hizmetinde bulunan görevlilerin tayin beratları ile vazife tevcihlerine ait belgelerin hazırlandığı ve bunlara dair kayıtların tutulduğu kalemidir. Bu çeşit görevlilerin tayin muamelelerini gösteren belgeye *ruûs*, bu muamelelerin kayıtlarının tutulduğu defterlere de *Ruûs Defterleri* denilir. Ruûslar üç çeşitti.

- (1) Ruûs kalemi ruûsları: Şeyhülislâm ile Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Galata ve Üsküdar) kadılarının, Bâbüsaâde ağasıyla Yeni Saray ağası, Enderun Serkilercisi nezâretinde olan evkaftaki vazife sahiplerinin, Anadolu'daki vakıflara ait vazifelerin ve kale muhafızı neferlerin ruûsları.
- (2) Ordu Ruûsları: Sadrazam nezâretinde olan vakıflara, seferde olan Kapıkulu süvari bölüklerine, cebeci, topçu, top arabacı, ulûfeli müteferrikalara ait ruûslardı. Bunları sefer zamanı sadrazam ihâ ederdi.

GİRİŞ

Ahi kelimesi Arapça "kardeşim" manasına gelmektedir. Ayrıca, yiğitlik, kahramanlık ve cömertlik gibi anlamları olan Türkçe "Ahi" kelimesinden geldiği de belirtilmektedir¹. Ahiliğin İslam'ın ilk asırlarında ortaya çıkan genç sanatkar ve zanaatkarların bir araya gelmesiyle oluşmuş olan "fütüvvet" anlayışının bir devamı olduğuna dair görüşler de vardır. Fütüvvet ise, İslamiyet'in etkisiyle aşiret hayatından yerleşik hayata geçiş sürecinde Arap toplumunda misafirperverlik, cömertlik, yiğitlik gibi anlamlara karşılık gelir². Türklerin yerleşik hayata geçmelerinde özellikle esnaf arasında bir örgütlenme biçimi olarak fütüvvet benimsenmiş ve "ahilik" olarak ortaya çıkmıştır³.

13. yüzyılda Anadolu'da kurumsallaşmaya başlayan Ahilik, İslam inancıyla Türk örf ve adetlerinin sentezi sonucu oluşan bir düşünce sistemidir⁴. Erdem, Ahiliği 13. yüzyıldan itibaren, Asya'dan Anadolu'ya gelip yerleşen Müslüman Türklerin, yeni topraklarda hayatlarını devam ettirebilmeleri için gerekli maddi ve manevi ortamı oluşturacak bir teşkilatlanma tarzı olarak, fütüvvet teşkilatını yeniden canlandırmalarının bir sosyal kurumu olarak görmektedir⁵.

Ahilikte insan-insan, insan-eşya, insan-tabiat ilişkilerinin ana eksen, insanın dünya ve ahiret mutluluğuna göre düzenlenmiştir. Bu yaklaşım, Ahilerin dünya için ahiretini, ahiret için dünyasını terk etmeyen dengeli bir hayat anlayışı geliştirmelerini sağlamıştır⁶. Ahilik felsefesine göre bütün insanlar, eşya, tabiat ve dünya, Allah'ın bütün insanlığa bahsettiği emanet konusundadır. Dolayısıyla emek gücünün, tüketicinin kısaca insanın ve tabiatın sömürülmemesi, aralarında adalet ve denge ilkeleri korunarak bireysel ve toplumsal refah ve huzurun sağlanması esastır. Ahilikte iman, dayanışmacı bir ruh yapısına sahiptir. Birlik ve beraberlik içinde büyük hedeflere yürümek mantığına dayanır. Zengin ile fakir, üretici ile tüketici, emek ile sermaye, millet ile devlet yani toplumun bütün fert ve kurumları arasında iyi ilişkiler ve denge kurarak herkesin huzur içerisinde yaşamını sürdürebilmesini, dolayısıyla Ahilik, üretmeden tüketmeye, ihtiyaç fazlasını tüketmeye, haksız rekabete, gücünün zayıf sömürmesine, haksız kazanç sağlamaya, insanları kandırmaya kısaca, ahlaki olmayan her türlü davranışa karşıdır.

¹ MİHALI BAYRAM, Ahi Eksen ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu, Danışa Matbaacılık, Konya, 1991, s.131.

² Azime DEMİRPOLAT, Ötügen AKÇA, "Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi, 15 Sayı, 2004, s.356.

³ İsmail GÖKTÜRK, Mehmet YILMAZ, "Hayatın Anlamı Birliğine Dair Yahut Güçlü Ahilikte Ahi Kuruluşuna Bir Deneme", I. Ahi Evren ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu, 12-13 Ekim 2004, Kırşehir, s.429.

⁴ Yusuf EKİNCİ, Ahilik, Sosya Ofset, 2. Baskı, Ankara 1999a, s.22.

⁵ Erdem ERDEM, Ahilik, Ahilikle Kaliteyi Buluştuğu Bir Örgütlenme Modeli, Kayseri Etna ve Sanatkarlar Odaları Birliği, 2.B. Kayseri, Ekim-2004, s.8.

⁶ Mustafa ŞİMŞEK, TKY ve Tarihçesi Bir Uygulanması, Ahilik, Hayat Yayınları: 134, Yabancı Düşünce, İstanbul, Ekim 2002, s.25.

⁷ EKİNCİ, Ahilik, a.g.e., s.22.

Ahiliğin amaçlarından birisi, anayurtlarından Anadolu'ya gelen Türklerin kendi sanat ve ticaretlerine yeni bir yaşama ve çalışma kültürü oluşturma çabalarıdır. Dolayısıyla önce bütün esnaf ve sanatkarlar tek bir örgüt altında toplanmış ve bunlar ahlaki, mesleki ve askeri bir eğitimden geçirilmişlerdir.

Böylece, Ahi Birlikleri aynı zamanda kent hayatının benimsenmesinde de önemli rol oynamıştır⁸. Her ne kadar devlet otoritesinin dışında kurulmuş ve çalışıyor olsalar da devlet ve milletin bekasının devamlılığının sağlanmasında, kalkınmada, biliminde, sanatta ve hatta askerlikte Ahi Teşkilatları önemli bir rol oynamaktaydılar. Bu sebeple Ahilik teşkilatına sadece tüccar, esnaf ve sanatkarlar değil, aynı zamanda bilim adamları ve hatta hükümdarlar da üye olabilmelerdi. Sadece esnaf ve sanatkarların değil aynı zamanda toplumun değişik meslek ve statülerinde bulunan kişilerin de Ahilik teşkilatına üye olabilmeleri, toplumsal huzur ve refah için belirli ahlaki ilke ve kuralları toplumun geneline yayılması ve toplumdaki herkesin ve her kesimin bu kuralları tamaması ve uyması açısından dikkat çekicidir.

Aynı dönemlerde batıda da çalışma hayatına dair örgütlenmeler mevcuttur. Ancak batıdaki Bizans loncaları, işverenler ve patronlar tarafından çalışanların çalışma hayatına dair bir takım fonksiyonlarını sağlamaya yönelik olarak kurulmuştur. Buna karşılık Ahi Birlikleri, devlet otoritesi dışında tamamen ustalar arasındaki bir işbirliği olarak ancak çalışanlara ve tüketicinin hatta toplumun ve tabiatın hakkını koruyacak bir sosyal güvenlik mekanizması şeklinde örgütlenmiştir.

1. AHİLİK'DE İŞ EĞİTİMİ VE SOSYAL EĞİTİM

Ahilik Teşkilatında eğitime özel bir önem verilmiştir⁹. Ahilikte eğitim, gençlikten başlayıp bütün yaşamı kapsayan bir sürekliliğe dayanır. Eğitimin henüz kamunun sorumluluğunda olmadığı bir dönemde bu boşluk Ahi teşkilatının katkılarıyla doldurulmuştur¹⁰.

Hayatın bütün kesimlerinin eğitim açısından büyük bir önemi vardır. Ahilik eğitiminin temel amaçları şunlardır¹¹:

1. Dürüst, namuslu üretken insanlar yetiştirmek
2. Meslek ve sanat becerisi olan vatandaşlar yetiştirmek
3. Vatan savunması, otorite boşluğunun doldurulması için askeri güç kullanmak
4. Kültür ve sanat erbabı yetiştirmek

⁸ Mustafa ŞANAL, Mustafa GÜÇLÜ, "Bir Toplumsallaşma Aracı Olarak Ahilik", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:23, 2007/2, s.388.

⁹ Ahmet Velâhî İCER, "Ahmet Yesevî Dervîşi Ahi Evren ve Kayseri'de Ahilik", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:11, Bahar, 2001, s.11.

¹⁰ Rukiye ŞAHİN, Şafak ÖZTÜRK, Mehmet ÜNALMIŞ, "Professional ethics and moral values in Ahi institutions", Procedia Social and Behavioral Sciences 1, 2009, s.802.

¹¹ ŞİMŞEK, a.g.e., s.162.

Bu amaçlar bağlamında, çıraklara önce toplumun ahlak ve erdemleri öğretilirdi. Daha sonraki aşamalarda ise, meslek eğitimine geçilirdi. Meslek eğitiminde ise teoriden çok yaparak ve yaşayarak öğrenme ön plandaydı¹². İş eğitimi teorik ve pratik olarak "yaparak öğrenme" ve "beceri geliştirme" tekniğine dayanmaktadır. Bu teşkilatlarda eğitim sadece bireysel ve işe yönelik değil aynı zamanda toplumsal kalkınmayı ve gelişmeyi sağlayacak şekilde bütünsel içeriklidir. Bu nedenle Ahilik Teşkilatında bireylere sadece mesleki bilgiler değil aynı zamanda dini, ahlaki, askeri, sanatsal ve toplumsal bilgiler de verilmiştir. Ahilikte bilinçli insan yetiştirilmeye özel bir önem verilmiştir. Ahiler gündüzleri çalışır, geceleri ise büyüklerden birinin kurduğu konuk evlerinde (zaviyelerde) toplanıp ilim, irfan ve birazda eğlence içeren sohbetlere katılırlardı. Ahilikte "çalışmak, öğrenmek ve olgun insan olmak" için çaba gösterilmiş ve birinin diğersiz olamayacağı öğretilmiştir¹³.

Hiyerarşik olarak Ahilikte meslek dereceleri yamak, çırak, kalfa ve ustadır. Yamaklık dönemi en fazla 10 yaşındaki bir çocuğun velisi tarafından bir sanat öğrenmesi amacıyla ustaya verilmesiyle başlamaktaydı¹⁴. Bir gencin Ahiliğe kabulüne çok önem verilirdi. Çırak Ahiliğe kabulden önce bazen aylarca süren araştırma ve incelemelerden geçer en küçük bir şüphe uyandırsa bile Ahiliğe kabul edilmezdi. Teşkilata girmek isteyen ahlak ve terbiyesi üzerinde yapılan incelemeler olumlu ise, ilgili kişi bir törenle üyeliğe kabul edilirdi¹⁵. İki yıl parasız ve sürekli yamaklık eden kişi ustasının, kalfaların, velisinin ve esnaf şeyhinin katıldığı bir törenle çıraklığa terfi ederdi. Çıraklığa terfi eden kişi ustasının manevi evladı olur ve usta çırağın hem meslek hayatından hem de sosyal hayatından sorumlu tutulurdu. Usta çırağın bütün haklarını gözetir ve onu asla sömürmezdi. 1001 gün çalışarak çıraklık süresini tamamlayan gencin ustası, çırağın mesleki ve sosyal açıdan yeterli derecede yetiştiğini ve ahlaken de olgunlaştığını örgüte bildirirdi. Yapılan bir törenle çırak, ustası tarafından beline peştamal bağlanarak kalfalığa terfi ettirilirdi. Üç yılı ahlak ve meslek kurallarına uygun olarak tamamlayan ve en az üç tane çırak yetiştiren kalfa hazırladığı eseri ustalık meclisine sunar ve ciddi bir sınavdan geçerdi. Ahilik teşkilatında her Ahinin yeteneğine uygun seçtiği bir mesleği vardır ve o işte sebat eder, uzmanlaşır. Ahinin seçmiş olduğu uzmanlık alanında kalfa ve ustaları tarafından olgunlaştırılması ve zaruret olmadıkça iş değiştirmesi iyi karşılanmazdı. Ustalık aşamasına gelenlere, yapılan törenle ustası tarafından kalfalık peştamalı çıkarılarak ustalık peştamalı takılırdı. Yeni ustaya dükkân açabilmesi için esnaf arasında yardımlaşma ve dayanışma amacıyla kurulan "orta sandığı"ndan yardım yapılır ve sermayeye ayrıca kendi ustası da katkıda bulunurdu. Bireylere çıraklık ve kalfalık dönemlerinde geleceğe yönelik umut verilir ve hedef gösterilirdi. Böylece bireylerin gelecek endişeleri ortadan kaldırılarak boşlukta kalmaları engellenir ve

gerçekleştirilebilir bir amaç doğrultusunda çalışmalarını sağlanırdı¹⁶. Ahilikte bütün sanatların birer piri vardı. Ahilerin sanatlarının pirlерinden kendi ustalarına kadar olan büyüklerine içten bağlanmaları istenirdi.

Ahilik teşkilatında verilen eğitimle bugünkü batı literatüründe yeni bir kavram olarak yer alan mentorluk arasında birtakım benzerlikler söz konusudur. Mentorluk ilgili bir yönetici tarafından çalışanların somut bir şekilde yetiştirilmesi ve ona kılavuzluk yapılmasıdır. Böylece mentorluk yöneticilerin çalışanlarının eğitimi, geliştirilmesi, yetiştirilmesi çevreye uyumlu hale getirilmesi, sosyalleştirilmesi, doğrudan desteklenmesi ve koruması ile belirli değer yargılarının benimsetilmesi işlemlerini kapsamaktadır. Mentorluğun hem mesleki bilgi, norm ve davranışlar hem de rol model olmak, danışmanlık yapmak ve sosyalleştirmek gibi psiko- sosyal fonksiyonları vardır¹⁷. Ahilik teşkilatında ise usta ve kalfanın çıraklara rehberlik edici, eğitici, yol gösterici, motive edici, destekleyici, öğüt verici, kolaylaştırıcı, pozitif geri besleyici, işbirliğini teşvik edici özellikleri vardır. Ahilikte tecrübeli ustalar çırakları için rehber, eğitici ve rol model olmakta, usta-çırak ilişkisi öğrenci-öğretmen ilişkisine benzemektedir¹⁸.

2. AHİLİKTE YÖNETİCİ-YÖNETİLEN İLİŞKİSİ

Ahi örgütlenmesi, aynı zamanda Türk kültürünün genel örgüt yapısı, yönetim biçimi ve iş ilişkilerinin çalışma ortamına indirgenmiş halini yansıtmaktadır. Türk tarihi ile ilgili çok önemli bilgileri kapsayan Orhun Abideleri'nde de belirtildiği gibi, Türklerde yöneticilerle yönetilenler arasında üstün ve aşağı anlamında bir ayrım yoktur. Kağan'ın önemli görevlerinden biri de milleti bir baba şefkatiyle koruyarak, aç olanı doyurmak ve çıplak olanı giydirmektir. Her şeyden önce Kağan'ın milleti ile uyum içinde olması, onu koruması ve devletin geleceğini düşünmesi gerekiyordu. Benzer şekilde Kutadgu Bilig'de de yöneticilerin uzun süre hüküm sürebilmeleri için kanunu doğru uygulamaları, halkı korumaları, halka içten gelen bir merhamet göstermeleri ve adaletle muamele etmeleri tavsiye edilmektedir¹⁹. Eski Türk geleneğinin önemli bir kültür kolu olan Kağan'ın halkını bir baba gibi gözetmesi ilkesi, Ahilik içinde saygınlığı olan bir otoriteye dönüşmüştür. Ahilikte esnaf başkanı ve ustalar bütün üyeleri bir baba şefkatiyle koruyan ve kollayan mesleki, siyasi, ahlaki ve dini lider konumundadır. Bu liderlik anlayışı her kademedeki (usta-kalfa-çırak-yamak) çalışanlar arasında baba-oğul arasındakine benzer candan ilişkiler kurulmasını sağlamıştır²⁰.

Ahilik teşkilat yapısında en üstte Karşehir Ahi Evran Tekkesi'nde oturan bir 'Ahi Şeyhi' vardır. Onun altında her ildeki ahilerin başı olan 'Ahi

¹² Histaci DOĞAN, "The Search of Tacit Knowledge in Ahiism Culture", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (12) 2006, s.37.

¹³ Galip DEMİR, "Ahilik ve Yüksek Değerler", Görüş, Ocak, 2001, s.82.

¹⁴ Ayte İRMEŞ, "Bir Örgüt Kültürü Örneği Olarak Türk Milli Kültüründe Ahilik", Türk Yurdu, Cilt:18, Sayı: 126, 1998, s.37.

¹⁵ Yusuf EKİNCİ, Ahilik ve Meslek Eğitimi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 862, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1999b, s.23.

¹⁶ İRMEŞ, a.g.m., ss.37-40.

¹⁷ Tamer KOÇEL, İşletme Yöneticiliği, Ankara Yayınları, İstanbul, 2007, ss.19-20.

¹⁸ Ayvan ENGİNER, "A Relational Analysis Between Mentorship and Ahi Organization", Procedia Social and Behavioral Sciences 1, 2009, ss.226-227.

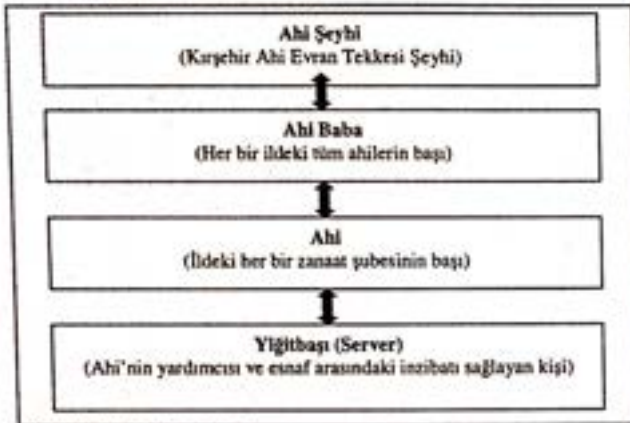
¹⁹ Yusuf HAS HACER, Kutadgu Bilig, Çeviren: Rıdvan Rahmeti Arat, 6.Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss.154-163.

²⁰ EKİNCİ, 1989a, ss.41-42.

Babalar' vardır. Aynı zamanda mahalli sivil idarenin de başkanı olana Ahi Babalar 16. yüzyıla kadar bu statülerini korumuşlardır. Daha sonra ise, resmi otoritenin tayin ve tespit ettiği Kethüdalık kurumuna dönüşen Ahi Babalık böylece yarı resmi kurum haline gelmiştir. Ahi birliklerinin yapısı aşağıdaki şekilde gösterilebilir²¹:

Şekil 1: Ahi Birlikleri'nin Yapısı

Kaynak: ERDEM, a.g.e., s.15.

İldeki Ahi Baba'lara bağlı yine o ildeki her bir zanaat şubesinin başı demek olan 'Ahi'ler vardır. Onun altında ise, Ahi'nin yardımcısı ve esnaf arasındaki inzibati sağlayan Yiğitbaşı (Server) denen kişiler vardır.

Ahi birliklerinde iki çeşit üye bulunurdu. Bunlardan birincisini, yamak, çırak, kalfa ve ustadan oluşan yönetilen grup oluşturmaktadır²². Ahilik teşkilatı Yönetim Kurulu ve Büyük Meclis olmak üzere iki kurul tarafından yönetilirdi. Yönetim Kurulu, her sanat kolunun kendi üyeleri arasından seçtikleri beş temsilciden meydana gelmekteydi. Bu seçilenlerde kendi aralarında Kethüda denen bir Yönetim Kurulu Başkanı seçerlerdi. Yönetim kurulu eski yönetim kurulundan devraldığı bütün evrak ve hesap defterlerini inceler ve son durumu büyük meclise bildirirdi. Ayrıca teşkilat üyelerinin sorunlarını görüşmek ve çözmek, orta sandığı denetlemek, teşkilata ait binaların bakımını yaptırmak, bunları kiraya vermek, teşkilatta çalışanların maaşlarını ödemek vb. görevleri vardı. Kethüdaların (Ahi Baba) başlıca görevleri ise, teşkilat üyelerinin üretimleri mamüllerin yönetimce tespit edilen fiyatlarını hükümete bildirmek, orta sandığa ait gelir, vergi ve aidatların hesaplarını kontrol etmek, Şed Kuşanma Törenleri düzenlemek,

vb.dir. Büyük meclisin başlıca görevleri ise, yönetim kurulu kararlarını incelemek, yönetim kurulunda çözülemeyen anlaşmazlıkları karara bağlamak, büyük meclisin kararlarını hükümete bildirmek ve hükümetin esnaf hakkında aldığı kararları üyelerine duyurmak vb. görevlerden oluşmaktadır. Ayrıca işyerlerinde yamak, çırak, kalfa ve usta hiyerarşisi içinde çalışarak üretim yapılırdı. Çırak işyerini kendi babasının işyeriymiş gibi gözetir ve temiz tutar, hammadde ve malzemeyi ölçülü kullanırdı. Bana karşılık işyeri sahibi olan usta ise, çırak ve kalfaların ihtiyaçlarını karşılar onların sıkıntılarının giderilmesine yardımcı olurdu. Ustanın olmadığı zamanda usta yetkisini kalfaya devreder kalfa, her türlü kararı alır ve işleri yürütürdü. Ustalar gerek işle ilgili gerekse iş dışı sosyal hayatla ilgili tüm bildiklerini uygulamalı olarak aslarına öğretirdi. İş bölümüne büyük önem verilir, teşkilat üyeleri yeteneklerine en uygun işte çalışır ve başka ikinci bir iş peşinde koşmazlardı. Kalfalıktan ustalığa geçişte bütün masrafları ödeyerek tören yapılmasına, eğer ihtiyaç varsa o iş dalında dükkân açmasına da ustası sermayeye katkıda bulunarak yardımcı olurdu²³.

Ahilik kurumunda çalışanların yetiştirilmesine ve iletişimine büyük önem verilmiştir. Uzun süreli istihdam, yavaş değerlendirme, terfi ve uzmanlaşmaya dayalı iş bölümü esastır. Ahiler akşam zaviyelerde toplanır, yemekten sonra ahlaki, eğitici kitaplar okunur, çeşitli eğlenceler düzenlenirdi. Buralarda stres azaltıcı etresi güne yüksek bir moral ile motive olarak başlanırdı²⁴. Diğer taraftan ahilikte danışma, soru sorma ve herkesin fikrine saygı vardır. Ahi Birliklerinde kalfanın birbirileri ve çırakları, ustaların da birbirileri, kalfa ve çıraklar üzerinde örtülü bir kontrol mekanizması söz konusudur. Ahilerde örtülü kontrol ve öz kontrol sadece iş hayatında değil sosyal hayatta da söz konusudur. Ahilikte işgören sadece yöneticinin (usta) değil, bir bütün olarak örgütün örgütünü kontrol eden ustaya (usta-çırak ilişkisi) sosyal bir dayanışma ve kollama anlayışı içinde düzenlenmiştir. Ahilik teşkilatında ustaların üretecekleri ürün standartlara bağlandığı gibi, yetiştirecekleri çırak sayısı da standartlara bağlanmıştır. Kaliteden taviz vermemek için usta sadece örgütün öngördüğü kadar çırak alabilirdi. Çünkü çırakların sayısı çok olursa eğitim istenilen etkinlikte gerçekleşmeyecek ve kontrol güçleşecekti. Usta yamaklıktan çıraklığa terfi eden bireyin usta oluncaya kadar hatta usta olduktan sonra bile iş ve sosyal hayatından beraber sorumlu olmaktadır. Zaviyelerde iş eğitimi dışında fen bilimleri, sosyal bilimler, güzel sanatlar gibi pek çok alanda eğitim verilmesi bugün Japon yönetiminde görülen iş ve sosyal hayatın bütünleştirilmesinin bundan yüzyıllar önce Ahi örgütlenmesinde yaşandığını göstermektedir²⁵.

Eğer bir usta kötü mal üretir, üretim standartlarına uymaz, kalfaların ücretlerini vermez, çırakları sömürür, onlara bildiklerini öğretmez ise, dükkân kapatma cezası verilir, diğer ustalar selamı keser, yardım kesilir,

²¹ ERDEM, a.g.e., s.15

²² DEMİR, a.g.e., s.79.

²³ DEMİR, a.g.e., s.82.

²⁴ ŞİMŞEK, a.g.e., s.144.

²⁵ İRMİŞ, a.g.e., s.41.

kurban kesmesi ikramda bulunması istenir ya da sanatına göre farklı cezalar uygulanırdı²⁶.

3. AHLİK VE MÜŞTERİ ODAKLILIK

Günümüzde müşteri odaklılık kavramı "kaliteyi müşteri belirler" ifadesi ile açıklanmaktadır. Her türlü ekonomik faaliyetin odak noktasını müşteri odaklılık oluşturmaktadır. Toplam kalite yönetimi gibi yaklaşımlarda müşterilerin teknolojik, ekonomik ve diğer nedenlerle değişen istek ve ihtiyaçlarının takip edilerek bunların fiyat, kalite ve teslim biçimlerine bağlı olarak karşılanması esastır²⁷. Günümüz TKY anlayışında müşteri, sadece şirketin ürettiği ürün ve hizmetleri satın alan ve kullanan dış müşterilerden ibaret değildir. Aynı zamanda ilgili şirket çalışanları ve bölümleri de iç müşteri olarak adlandırılmaktadır. Ahilikte de hem dış hem de iç müşteri istek ve ihtiyaçlarının belirlenerek en üst düzeyde karşılanması esastır. Ahilikte kaliteli ve standart üretim yapabilmek için geliştirilen yöntem ve kurallar, günümüz TKY ve otokontrol sisteminin ilk hayata geçirilişidir²⁸. Ahilikte rekabet daha çok üretmek anlayışına değil müşteriye daha kaliteli mal ve hizmet sunmak anlayışına dayanır²⁹. Ahi birliklerinde işyerindeki iş disiplini ve iş ahlakı, usta, kalfa, çırak arasındaki sevgi ve saygı temelli ilişkiler, üretimde sanatın ön planda tutulması vb. ilkeler ilgili işyerinde ürüne yansyarak onun kaliteli ve en iyi şekilde üretilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla tüketiciler kendiliğinden korunmaktadır. Ahilikte müşteriye "velinimet" bilmek esastır.

Günümüz müşteri odaklılık anlayışında tüketiciye daha fazla tüketim yaptırma isteği vardır³⁰. Oysa Ahilikte sadece ihtiyacı kadar tüketmek, ihtiyaç fazlasını diğerleriyle paylaşmak vardır. Ahilik sisteminde tüketicinin ihtiyacı olan birçok ürün aracı kullanılmadan doğrudan doğruya üretim yapan işyerlerinde pazarlanmaktadır. İşyerleri ise, aynı sanat dallarında faaliyet gösteren esnafın oluşturduğu çarşılardan oluşmaktadır. Dolayısıyla tüketici ihtiyacı duyduğu ürünü buralarda daha çabuk bulmakta ve aynı cins ve kalitedeki ürünleri aynı fiyata temin edebilmektedir³¹. Pazarda esnaf dükkanları arasında müşterinin kalite seçimi ve zevkine uygun bir rekabet anlayışı oluşturulmuştur. Satın aldığı bir üründe aldatılan bir kimsenin, en üst Ahilik kurumuna kadar şikâyet hakkı vardır. Günümüzde tüketici şikâyetlerini değerlendiren ve tüketici haklarını koruyan bazı dernekler ve sivil toplum kuruluşları gibi bir takım başvuru ve şikâyet merkezlerinin o dönemlerde olması dikkat çekicidir.

²⁶ İRMİŞ, a.g.m.s. 37-38.

²⁷ ŞİMŞEK, a.g.e., s.145.

²⁸ DEMİR, a.g.m., s.82.

²⁹ Bülent ÜLGER, Gündal ÜLGER, "Akhism as a Non-Governmental Association Model in the History of the Turkish Nation and Assessment of Today's Business Ethics: A Relationship or a Contradiction?", *Journal of Human Values*, 11:1, 2005, s.53.

³⁰ Serçin KIZILÇELİK, "Küreselleşme, Beden ve Şifazfreni", *Cumhuriyet Ünv. Tıp Fakültesi Dergisi* 25 (4), 2003 Özel Eki, s.89.

³¹ DEMİR, a.g.m., ss.81-82.

Ahi örgütlerinde, dayanaklı tüketim malları cinsindeki çeşitli demir, bakır gibi madeni eşyalar üzerine üreticinin bir işareti (marka, logo gibi) kazanılmaktadır. Bu amblem adeta ilgili ürünün kalite belgesiydi. Çünkü bu ürün onu yapan ustanın, çalışanların ve işyerinin övünç kaynağı ve kimliği idi. Üretim sırasında çırağın ya da kalfanın bir hatası olursa derhal ustasına bildirilerek yapılan hata düzeltilirdi. Ahilikte meslektaşının ürünlerini kötülemek, taklit etmek ve bir diğerinin elinden pazar kapma yarışı yoktur. "Ben sifatah ettim, komşum sifatah etmedi" diyerek müşterisini rakibine gönderen bir kanaatkarlık ve diğerkâmlık vardır. Ahilikte para amaç değil, araçtır. "Mal ömrün huzur ve asayışı içindir, ömür mal cem'eylemek (biriktirmek) için değildir" diyen Sadî, Ahilerin de hislerine tercüman olmaktadır³².

Günümüzde ISO 9000 standardı ürünlerde sağlanması gereken özellikleri değil, ürünlerin üretildiği sistemin sağlaması gereken şartları tanımlamaktadır. Bu kapsamda ISO 9000 kalite güvence sistemi Ahilikte yazılı hale getirilen nizamlar olarak kendini göstermektedir. Bir ürün ya da hizmetin kaliteli olabilmesi ve hatasız üretilmesi için hangi mal ve hizmetler, hangi kalitede, hangi bölgede, hangi fiyattan kimlerin satın alacağı ve üretme hakkına sahip olduğu belirlenmektedir. Ayrıca mal ve hizmet üretimi ile ilgili esnaf nizamları üretimin nasıl yapılacağını, diğer bir ifadeyle üretim standardını belirlemektedir³³. Tüketicuyu korumaya yönelik olarak II. Beyazid döneminde 1502-1507 yılları arasında hazırlanan ve 100 den fazla maddeyi içeren Bursa, İzmir ve Edirne İhtisab (belediye) Kanunnameleri, ilk tüketiciyi koruma kanunu, ilk çevre nizamnamesi, ilk standartlar kanunu ve ilk gıda nizamnamesi olarak kabul edilmektedir³⁴. Bu kanunnamelerde fırıncı, kuyumcu, bakkal ve berberden doktorlara kadar pek çok meslek sahibinin mal ve hizmet üretiminde uyulması gerekli standartları belirtilerek müşteriler korunmaktadır. Ahilikte kaliteli ve standart üretim için geliştirilen usul ve kurallar bugünkü Toplam Kalite Yönetimi ve oto kontrol sisteminin ilk hayata geçirilişidir. Bir bakıma TSE kurumunun o tarihlerdeki uygulamasıdır³⁵.

4. AHLİKTE SOSYAL SORUMLULUK VE İŞ AHLAKI İLKELERİ

Ahilikte insan yaratıcının yeryüzündeki halifesidir ve yaratılmışların en üstünüdür. Bütün yaratılmışlardan üstün tutulan insanın dünya ve ahiret mutluluğu için, Ahi ahlak ve ilkelerini geliştirerek olgun (mükemmel) insan tipi idealize edilmiştir. Ahlak, sanat ve konukseverliğin bir bileşimi olan Ahilikte dosdoğru insan olarak bir meslek ya da sanat sahibi kılınmak için üyelerin gündüz tezgâh ve iş başında, geceleri ise, Ahi zaviyelerinde ahlaki ve sosyal yönden eğitilmesi ve olgunlaştırılması kurumun en belirgin özelliklerindendir. Ahiler, ilgili mesleğin ve meslektaşlarının değerini ve

³² EKİNCİ, 1989a, a.g.e., s.64.

³³ ŞİMŞEK, a.g.e., ss.205-206.

³⁴ ERDEM, a.g.e., ss.63-68.

³⁵ DEMİR, a.g.m., s.82.

şerefini korumak için "Fütüvvetname" denen sağlam ve değişmez ahlaki kuralları geliştirmişlerdir. Fütüvvetnameler günlük iş hayatına uygulamaya çalıştıkları ilkelerin yer aldığı eserler olup, Ahiliğin bir çeşit ahlak nizamnamelerinden oluşmaktadır. Ahiliğin temel ilkeleri kapsamında, egosuna hâkim olmak, yaratıcının emirlerine uymak ve yasaklarından sakınmak, iyi kalpli, iyiliksever ve cömert olmak, misafirperverlik, kimsenin aleyhinde konuşmamak, hak ve adaletten yana olmak, haklı güçsüzün hakkına, haksız olan güçlüden almasına yardım etmek vb. ilkeler yer almaktadır³⁶.

Ahiliğin temel felsefesi, doğru insan olma bağlamında insanın eline, diline, beline sahip olmasıdır³⁷. Ahilik modelinin temelinde insanların birbirini sevmesi, sayması, yardım etmesi fakir ve yoksulu gözetmesi, iş hayatında ahlaki kuralları esas alması vardır. Hilesiz iş, sağlam mal, belli oranda kâr, ölçülü kazanç, adil bir kalite kontrol sistemi bu modelin ekonomik hayatının vazgeçilmez esaslarıdır³⁸. Ahî teşkilatında üretim, ihtiyacın bir fonksiyonu olarak düşünülmüş ve üretim ihtiyaca göre ayarlanmıştır. İhtiyaçların sürekli kamçılanarak tüketimin çoğaltılmasına ve israfa karşı olan Ahilik teşkilatında bunu sağlamak için gerektiğinde üretim kısıtlamalarına gidilmiştir³⁹.

Ahilik sadece bir esnaf teşkilatı olmayıp aynı zamanda sosyo-ekonomik ve kültürel boyutları da olan geniş bir yapılandırma. Geliştirilmiş olan iş ahlakı ve sosyal sorumluluk ilkeleriyle, toplum ve birey bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. Ahî Birliklerinde "Dahililer ve Hariciler olmak üzere iki çeşit üye bulunurdu"⁴⁰. Bilfiil çalışan yamaklar, çıraklar, kalfalar ve ustalar "Dahili" üyeleri oluştururken, emekliler, güçsüzler, sakat ve hastalar ise harici üyeleri oluştururdu. Güçsüz, sakat ve hastalara esnaf sandığından yardım yapılırdı. Ahî birliklerinde üyelerine sosyal güvenlik sağlamak ve onları tefecilerden korumak için orta sandığı vardı. Esnaf, teşkilatın belirlediği bir yüzdeyi orta sandığına yatırır. Ayrıca yamalıktan çıraklığa, çıraklıktan kalfalığa ve kalfalıktan ustalığa yükselirken ödenen bir çeşit terfi gelirleri, teşkilata ait mülk gelirleri vardı.

Ahilikte toplum bir bütün olarak ele alınmıştır. Toplum bir üst sistemdir, esnaf ve sanatkarlar (iş dünyası) ise, toplumun alt sistemini oluşturmaktadırlar. Üst sistem ile alt sistem(ler) arasında ise karşılıklı etkileşim vardır. Bu kapsamda Ahiliğin geliştirmiş olduğu iş ahlakı ve sosyal sorumluluk ilkelerinin bir kısmı sadece iş dünyası ile ilgili olmayıp toplumun bütün kesimlerince uyulması gerekli ilkelerden oluşurken, diğer bir kısmı da iş dünyası ile ilgili ilke ve kurallardan oluşmaktadır. Toplumun bütün kesimlerinin uyması gereken başlıca ilkeler "Ahiliğin dolaylı iş ahlakı ilkeleri", özellikle iş dünyasının uyması gereken ilkeler de "Ahiliğin dolaysız

iş ahlakı ilkeleri" biçiminde sınıflandırılabilir. Ahiliğin başlıca dolaylı iş ahlakı ilkelerini; doğruluktan ayrılmamak, cömert olmak, misafirperver olmak, yalan söylememek, utanma duygusuna sahip olmak, eline, diline, beline sahip olmak vb. biçimde sıralayabiliriz. Ahiliğin başlıca dolaysız iş ahlakı ilkelerini ise, kanaatkâr olmak, iddihar (yastık altı) yapmamak, iş bölümü, çalışma azmi ve alın terinin önemliliği, yardımlaşma, kalite ve standardizasyon, piyasanın kontrolü ve tüketicinin korunması vb. ilkelerden oluşturmaktadır⁴¹. Ahiler bir taraftan kendi meslekleri ile ilgili ilkelere uyarken diğer taraftan da fert-toplum, millet-devlet bütünlüğü için ortak toplumsal ilkelere uymaktadırlar. Ahilik sanat, ticaret ve mesleğin olgun kişilik, ahlak ve doğruluğun iç içe girmiş bir bileşimidir⁴².

5.AHİLİKTE KÜLTÜR VE SANAT

Ahî Birliklerinde mesleki eğitim iş başında kalfalar ve ustalar tarafından veriliyordu. Mesleki eğitimle genel eğitimi ve toplumsal hayatı bir bütün içerisinde ele alan Ahilikte, bir gencin meslek hayatının ilk kademesi yamalıktır. Ahilik teşkilatına yeni katılanlara öncelikle mesleğin erkân ve adabı öğretilirdi. Yine Ahilerin kaçınması gerekli tutum ve davranışlarda öncelikle öğretilen bilgiler arasındaydı. Her şeyden önce birer terbiye ve kültür ocağı olan zaviyelerde okur-yazarlık eğitimi de yapılır, dini, ilmi bilgiler de veriliyordu. Edebiyat, Kuran-ı Kerim okuma, Türkçe ve Arapça dillerinin öğretilmesinden başka güzel yazı yazma ve musiki dersleri de veriliyordu⁴³. Büyük Divan şairimiz Baki, bir saraç çırığı olarak böyle bir eğitimden geçmiştir. Zaviyelerde gençlere bu terbiyeyi veren kişilere "muallim ahî" veya "emir" denirdi. Ayrıca şehrin kadısı ve müderrisler gibi ilmi sahada yetkili kişiler de ders verebiliyordu. Buralarda talim ve terbiye sadece kitaplarla olmayıp aynı zamanda insan olma ölküsü aşılanmaktadır. Zira insanlık ölküsünde Ahilerin, başkasına yardım ve şefkat duygularında, yediriş içirmede ne denli ileri gittikleri tarafsız bir tanık olan İbn-i Batuta'nın sözlerinden anlaşılmaktadır. Kardeşlik ve insanlık yönü çok kuvvetli olan ahilik, dikkatle ve samimiyetle uygulandığı sürece, Osmanlı İmparatorluğu gelişme ve güçlenmeye devam etmiştir. Bu dönemde hem gençlik hem de yetişkinler eğitimi meselesi devlete külfet olmadan esnafın kendisi tarafından gerçekleştirilmiştir⁴⁴. Birliğin beraberliğin ve paylaşmanın sembolü olarak senede bir defa Ahî birlikleri şehrin dışındaki mesire yerlerinden birinde ziyafet toplantısı yapardı. Burada akşama kadar gezilir, eğlenilir, öğle ve akşam yemekleri topluca yenilirdi. Yaz aylarında yapılan bu toplantıyı her esnaf değişik günlerde yapardı⁴⁵. Yine senede bir defa büyük meclis tarafından mesire yerinde düzenlenen, üç gün ve üç gece süren "üç günler toplantısı" vardır. Bu toplantıya bütün esnaflar, bilginler, şehrin

³⁶ Neşet ÇAĞATAY, Ahilik Nedir?, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları:137, Ankara, 1990, s.178.

³⁷ Cemal ANADOL, Türk-İslam Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları: 150, Ankara, 1991, s.94.

³⁸ ŞİMŞEK, a.g.e., s.184.

³⁹ EKİNCİ,1989b, a.g.e., s.68.

⁴⁰ EKİNCİ,1989a, a.g.e., s.26.

⁴¹ ERDEM, a.g.e., ss 41-43.

⁴² Tamer TATAR, Mehmet DÖNMEZ, "Zihniyet ve İktisat İlişkisi Çerçevesinde Ahilik Kurumu", Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları, 2008, s.198.

⁴³ EKİNCİ, 1989b, a.g.e., s.37.

⁴⁴ ANADOL, a.g.e., s.91.

⁴⁵ EKİNCİ, 1989a, s.89.

ileri gelenleri her mahallenin ihtiyar heyetleri, köy imamı ve fakirler katıldı.

Ahilerin en önemli sosyo-kültürel faaliyetlerinden bir diğeri, özellikle uzun kış geceleri düzenlenen yaren sohbetleridir. 20-25 kişilik gruplar oluşturularak bu gruba dahil olan herkese 'yaren' denirdi. Her yaren grubunda gençler, orta yaşlılar ve yaşlılar bulunurdu. Yaren sohbetlerinde dini ve sosyal içerikli kitaplar okunurdu. Sohbetin bütün adap ve kurallarına uymak her yarenin görevidir. Yine Türk çalışma hayatında asırları aşan birikimlerden çıkan bir iş ahlakının oluşmasına ve kültürlenmesine sağlamışlardır⁴⁶. Ahi birlikleri Anadolu'da hemen hemen bütün kasaba ve köylere kadar sirayet etmişler ve buralarda 'yaren odaları' açmışlardır. Yaren odalarının işlevi, o yöredeki konaklama merkezi olmasının yanı sıra, oraya gelenleri eğlendiren, dinlendirici ve eğitici olması hatta bölgesel sorunların tartışıldığı bir mekân olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, Ahilik teşkilatının açmış olduğu 'yaren odaları' adeta birer ahlaki eğitim merkezi gibi çalışmaktaydı⁴⁷.

6. AHI BİRLİKLERİNİN ETKİNLİĞİNİ KAYBETMESİ

Ahi Birliklerinin etkinliğini kaybetmesinin nedenleri birkaç başlık altında toplanabilir:

Birinci neden, genel olarak toplumsal ahlakın, özel olarak da iş ahlakının bozulmasıdır. İnsan faktörünü şekillendiren kültür ve medeniyetin etkinliğini kaybetmeye başlaması ve iş ahlakının bozulmasıyla birlikte esnaf, halkın gözünde itibar kaybetmeye başlamıştır.

İkinci neden, Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak devletin, özel olarak da dış siyasetin zayıflamasıdır. Devletin gücünün zayıflamasıyla birlikte Ahi Birlikleri de zayıflamaya başlamıştır⁴⁸. Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama ve gerileme sürecine girmesiyle birlikte savaşlardan elde edilen ganimet gelirleri kesilmiş ve savaşların çok yüksek olan maliyetleri esnafa konan vergilerle karşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca gerileme süreciyle birlikte savaşlardan ve tıyaz ülkelerinden elde edilen rant gelirleri kesilenlerin de esnafa başlaması Ahiliğin itibarını ve kâle marjını düşürmüştür.

Üçüncü neden, Kanuni döneminden itibaren başlayan kapitülasyonlar ile yerli üreticilerin ve bunların ürettiği malların yerini yavaş yavaş yabancı malların ikame etmeye başlamasıdır. Özellikle Ahiliğin sanayi devrimine ayak uyduramaması ve makineli üretime geçememesi en önemli gerileme nedenlerinden birisini oluşturmaktadır. Batının makineli üretimle sağladığı sermaye yoğun ve daha ucuz üretim karşısında Ahilik, emek yoğun ve daha pahalı ürünlerle rekabet edemez konuma gelmiştir.

⁴⁶ DEMİRPOLAT, AKÇA, s. 334.

⁴⁷ ERDEM, s. 18.

⁴⁸ ERDEM, s. 74-78.

Dördüncü neden, sermaye birikiminin yetersiz oluşudur. Belirli bir sanat dalında faaliyet gösterenlerin zaman içerisinde hizmet alanlarını ve üretim kapasitelerini kendi iradeleri ile genişletmeleri mesela, bir tezgâhı olanın dilediği takdirde bunun yanına üç beş tezgâh daha eklemesi ve daha fazla mal üretmesi mümkün değildi. Dolayısıyla esnafın üretim yoluyla zenginleşmesi, diğer bir deyişle sermaye birikimi de söz konusu olmuyordu. Bu durum kapitalizm öncesi bir ekonomi için fazla zararlı olmamakla birlikte devreye kapitalist bir üretim ve ticaret anlayışının girmesiyle birlikte, esas gayesi sermayesini daha da artırmak çok daha seri ve fazla üretmek pazarlara hâkim olmak ve böylece daha fazla kazanmak arzusuna dayanan ticari faaliyetler karşısında, Ahi Birliklerinin rekabet etmesi mümkün değildi. Ahi Birlikleri yeterince nitelikli işgücüne sahip olmalarına karşın, Batıdaki üretim düzeyine ulaşabilmek için gerekli sermaye birikimine sahip olamadıklarından dolayı gerilemeye başlamıştır.

Beşinci neden, köyden şehire göçün artmasıdır. Hükümetin bunlardan 'çift bozan akçesi' adında bir ceza almasına karşın bu göçlere engel olunamamıştır. Bu durum gerekli niteliklere sahip olmayan kimselerin esnaflar arasına katılmasıyla, esnafın ürettiği malların kalitesinin düşmesine ve standartların bozulmasına neden olmuştur. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda devletin bütün kurumlarının gerilemesiyle beraber bazı yeniçerilerin esnaflığa, bazı esnafların da yeniçeriliğe geçmeye başlaması Ahi teşkilatını olumsuz etkilemiştir. Böylece ehil olmayan kimselerin sisteme dahil olması, kalitesiz ürünleri ve ahlaki bozulmayı artırarak Ahilik teşkilatının çözümlenmesine daha da hızlandırmıştır⁴⁹.

Altıncı neden, Mustafa Reşit Paşa tarafından 1838'de imzalanan Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Antlaşması'dır. Bu antlaşma ile ülkemiz Avrupa'nın açık pazarı haline gelerek, Türk esnaf ve sanatkarları çok zor durumda kalmış ve Ahilik teşkilatının çöküşü hızlanmıştır. Böylece batı sermayesinin baskısı altında kendi zanaatından uzak kalan esnaf ve sanatkarlarımız uzun süre dayanamamış sonunda devletin geliri azalmıştır. 1861'de 25 milyon altın borç varken bu borç 1876'da yani 15 yıl sonra 200 milyon altına çıkmıştır⁵⁰.

7. AHİLİĞİN GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

Ahiliğin günümüze yansımaları Türk çalışma hayatında yansımalar ve modern çalışma hayatında yansımalar olarak iki başlık altında incelenebilir.

7.1. Türk Çalışma Hayatında Ahiliğin Kültürel Yansımaları

Bir taraftan toplumun inanç ve geleneklerinin diğer taraftan ise, çalışma ahlakının ve bilginin erdemi gibi iki kaynağın bileşkesi olarak

⁴⁹ ERDEM, s. 76.

⁵⁰ Yavaş ÇALIŞKAN, M. Lütfi İKİZ, Kültür ve Sanat Medeniyetimizde Ahilik, Kültür Bakanlığı Halk Kültürleri Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları: 193, Gelenek-Görenek ve İnançlar Dizisi:15, Ankara, 1993, s. 98.

şekillenen Ahiliğin sembolik ve törensel izleri, (azalarak da olsa) günümüze kadar gelebilmektedir. Örneğin, 13. yüzyıl sonlarında Denizli'de Ahiliğin kurucularından biri olarak bilinen Ahi Sinan'a atfen "Ahi Sinan Sofrası" adı altında esnafın her yıl bahar ayında on binlerce kişiye yemek vermesi, demirci kalfasının ustalığa terfisini canlandıran sembolik peştamal bağlama törenlerinin yapılması, halk pazarlarının sabahları dua ile açılması gibi. Ayrıca Denizli Buldan'da ise, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda dokumacılıkta ilgili kurulan kooperatiflerin görevlerinden birisi de dokunan malları tamamen geleneksel olarak kalitelere göre sınıflandırmak ve kalite kontrollerini yapmaktır. Çarşıda dokuma pazarının olduğu Perşembe günü masalar hazırlanır, masalara dağıtılan dokumalar kooperatif tarafından görevlendirilen ve işinin erbabı olan kişiler tarafından incelenir ve damgalanırdı. Böylece kalitesiz olan malın satışı ya da dükkânlara girişi engellenirdi³¹. Yine esnafın Denizli, Babadağlılar iş hanının girişinde yer alan;

Besmele çek gir çarşıya, selamı da unutma ha
Kiloyu eksik çekme ha, metreyi kısa tutma ha
Halka hizmet eylemektir Hakka hizmet eylemek
İyi belle sen bu sözü, sakın yabana atma ha
Alış derken veriş derken, ölçü tartı satış derken
Paraya, pula tapma ha, insanlığı unutma ha

gibi Ahiliğin ilkelerini içeren güzel nasihatlerle işyerlerini donatmaları, Ahiliğin Türk çalışma hayatında günümüze yansımalarının bir başka örneğidir. Ahilik töresinden gelen esnaf ve zanaatkarların birbirine olan güvenleri ve dayanışmaları kısmen de olsa devam etmektedir. Özellikle Babadağlı dokumacılıkla geçimini sağlayan esnafın arasında, son zamanlara kadar devam eden ancak son birkaç yıldır özellikle ekonomik spekülasyonlar ve krizlerle ortadan kalkmak üzere olan "pusula" yöntemi bunun bir başka örneğidir. İplikçiden ihtiyacı kadar iplik alan bir dokumacı bir miktar parayı verir, kalan borcunu adı bir kağıt üzerine; "filan kişiye şu tarihte ödemek üzere şu kadar borcum var" şeklinde yazardı. İplikçi elinde bulunan bu kağıdı -bir çek veya senet gibi- başka bir dokumacı ile alış veriş yaparken kullanırdı. Yine, Cuma günleri Kaleiçi çevresindeki işyerlerinde çalışan çarık, kalfa ve ustaların yaşlı ustaların ellerini öperek cumalaşması gibi davranışlar Denizli'deki Ahiliğin günümüze yansımalarına örnek oluşturmaktadır³².

7.2.Modern Çalışma Hayatında Ahiliği Çağrıştıran Uygulamalar

21. yüzyılda ön plana çıkan, yönetimde ve çalışma hayatında etik, sosyal sorumluluk, kalite, müşteri memnuniyeti, şeffaflık, işyerinde yönetime katılma, mentorluk gibi kavramlar ile odalar ve borsalar gibi mesleki

kuruluşlarla Ahilik teşkilatı arasında önemli paralellikler söz konusudur. Günümüz modern çalışma hayatında müşteri odaklılık ve bireyi ön planda tutma önemli bir rekabet aracı haline gelmiştir. Ahilikte ise, müşteriyi veli nimet bilme ve üretici, tüketici ve yönetilen ve yönetici olarak "insan merkezli" yaklaşım vardır.

Özellikle batı dünyasında yönetim ve çalışma hayatında etik konusu yeni olmasına karşın, yaklaşık 1000 yıl önce Ahilik teşkilatında fütüvvetname denen değişmez ahlaki kurallarla 'eline, diline ve beline sahip' olgun insan yetiştirmek hedeflenmiştir. Ahilikte ihtiyaçtan fazlasını ihtiyacı olanlarla paylaşmak, tabiatı, kaynakları ve diğer insanları sömürmemek, insan-tabiat-eşya arasında dengeyi gözeterek faaliyette bulunmak önemli sosyal sorumluluk alanlarını oluşturmaktadır. Ahilik teşkilatının Osmanlı devlet ve millet hayatı üzerindeki etkinliğinin yüksek olduğu dönemlerde, dünyada 'ilk' olarak kabul edilen standartlar kanunu hazırlanmış ve uygulamaya geçirilmiştir. II. Beyazid döneminde (1481-1512) 1502 ile 1507 tarihleri arasında hazırlanan ve 100'den fazla maddeyi içeren Bursa İzmir ve Edirne İhtisab (Belediye) kanunnameleri dünyanın ilk standartlar kanunu, ilk tüketiciyi koruma kanunu, ilk çevre nizamnamesi ve ilk gıda nizamnamesi olarak kabul edilmektedir³³. Bu kanunnameler, yiyecek ve içecek üreticilerinden kuyumcu, berber, bakkal ve hekimlere kadar üretimde ve hizmette pek çok meslek sahibi kişilerin uyması gerekli standartları kapsamaktadır. Günümüz modern dünyasında bu standartlar, üretim standartları (ISO 9000), sosyal sorumluluk standardı (SA 8000) ve çevre yönetim standartları (ISO 14000 serisi) vb. standartlarla ifade edilmektedir.

Ahilikte kaliteli bir üretim ve kaliteli mal için geliştirilen yöntem ve kurallar bugünkü Toplam Kalite Yönetimi ve oto kontrol sisteminin ilk hayata geçiriliş örneklerini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, bu kurallar yazılı hale getirilememiştir. Babadan oğula, ustadan çırağa geçen bu uygulamalar geleneksel halde olduğundan dış dünyaya fazla duyurulamamıştır. Çalışanlara verilen eğitimle kalite felsefesi ve işleri "nasıl" değil "neden" yaptıkları öğretilmektedir³⁴. Ahilikte rekabet çok üretmek değil, üretilen şeyi daha kaliteli üretmek müşterilerin beğenisine sunmak biçimindedir. Ahilik sisteminde, belli malları üreten veya belli hizmetleri sunan firmalar aynı çarşıda veya yakın yerlerde faaliyette bulunurlardı. Yani günümüzdeki "market usulü" alış veriş yerine "çarşı usulü" alış veriş merkezleri hizmet vermektedir. Böylece üreticiler ve satıcılar açısından esnafın birbirini kontrol edebilme imkânı ortaya çıkmakta, satıcılar arasında tam rekabet ortamı oluşturularak kalite ve standart korunmakta, esnafın kendi aralarında birbirinin eksiklerini giderebilme imkânı sağlanmaktaydı. Tüketiciler açısından ise, tüketici istediği malı optimum bir zamanda, daha ucuza ve daha kaliteli olarak alabilme imkanına sahipti³⁵. Günümüzdeki modern alış-veriş merkezlerinin (AVM), geleneksel "çarşı usulü" yönteminin yeni tarz uygulama biçimi olduğu söylenebilir.

³¹ Soda SARIKAYA SARIDEMİR, "Buldan Dokumacılarının Örgütlenmesi; Kooperatifleşme", Buldan Sempozyumu Bildirileri, Cilt:2, 23-24 Kasım 2006, ss.658-664.
³² Hasan KALLIMCI, Denizli Ahileri, AHİYAD (Ahi Sinan Esnaf Tüccar ve Sanayiciler Yardımlaşma Derneği) Füzilet Nefriyat, 2.Baskı, İstanbul, 2008, ss.21-22.

³³ ERDEM, a.g.e., ss.63-64.

³⁴ ŞİMŞEK, a.g.e., s.142.

³⁵ ERDEM, a.g.e., s.63.

Ahi liderleri zaman zaman çarşaları kontrol eder, malların ve hizmetlerin kalitesinin ve standartlarının değişip değişmediğine bakar ve tüketici haklarının ihlal edilip edilmediğini yerinde denetlerdi. Örneğin ayakkabıcılar, çarşının denetlenmesi sırasında standarda uymayan mal tespit edilirse o ayakkabıcı ayakkabıcının damına atıp, o kişi bütün esnaf ve tüketicilere karşı teşhir edilerek cezalandırılırdı. Buna da 'pabucun (ayakkabının) dama atılması' denirdi. Yine o dönemde müşteri şikâyet merkezlerinin olması ve müşterilerin şikâyetlerinin değerlendirilmesi kaliteli üretim ve tüketicileri koruma yönünden dikkat çekicidir. Ustanın olmadığı zamanlarda kalfaya yetki devredilmesi yönetime katılma ve yetki devri açısından önemlidir. Bir yönetici tarafından çalışanların somut bir şekilde yetiştirilmesi ve ona kılavuzluk edilmesi demek olan mentorluk uygulamasının Ahi teşkilatında uygulandığı görülmektedir. Zira Ahilikte, usta ve kalfanın çıraklara rehberlik edici, yol gösterici, destekleyici ve işbirliğini teşvik edici, sosyalleştirici bir takım psiko-sosyal fonksiyonları da vardır. Günümüz modern toplumunun örgütlü toplum olması, odalar ve borsalar gibi mesleki kuruluşların varlığı Ahilik teşkilatında da söz konusudur. Özellikle yardımlaşma ve dayanışmaya yönelik, yeni işyeri açacaklara sermaye temininde yardımcı olan "orta sandıkları" bu fonksiyonları yerine getirmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İnsanın bir bütün olarak ele alındığı Ahi Birlikleri'nde mükemmel insan ve mükemmel toplum hedeflenmiştir. Bu nedenle Ahilik kurumunda bireye sadece mesleki bilgiler değil aynı zamanda dini, ahlaki ve toplumsal bilgiler de verilmiştir. İş başında ve iş dışında teoriden çok, yapılarak ve yaşanarak verilen eğitimle Ahiler toplumunda çok önemli roller üstlenmişlerdir. Ahi Birlikleri geliştirmiş oldukları ahlaki, sosyal ve ekonomik ilke ve erdemlerle günümüzün çeşitli örgütlerine, sendikalarına, gençlik ve meslek kuruluşlarına, eğitim kurumlarına, pek çok yönden örnek olabilecek bir yapıya sahiptir. Günümüzde üretici ile tüketici, devlet ile millet, emek ile sermayenin barışık olduğu bir iş ortamının sağlanması, güçlü bir ekonomik yapı ve toplumsal bütünlük için son derece önemlidir. Bu ortamın Ahilik teşkilatının aktif olduğu dönemlerde sağlandığı bilinmektedir. Sağlam bir iş ahlakının ve çalışma koşullarının geçerli olduğu bir sistem ekonomik kalkınmanın ön şartıdır. Günümüz dünyasında iş yaşamında, siyasette ve toplumsal yaşamda ahlaki ilke ve değerlerin önemi ve bunlara duyulan ihtiyaç giderek artmaktadır. Yine günümüz küreselleşme sürecinde kalite, standart, müşteri odaklılık, insana değer verme gibi rekabet araçları ön plana çıkmaktadır. Bu kapsamda "insan merkezli" ve "müşteri odaklı" yaklaşımlar büyük önem kazanmaktadır. Ahilik kurumunun mesleki, ticari ve toplumsal ahlaki ön planda tutan gelenekleri hatırlanarak ihtiyaç duyulan alanlarda modern sentezlerin yapılarak günümüz şartlarına uyarlanması son derece önemlidir. Yıllık geleneksel Ahilik kutlamalarının ötesinde, günümüzde gerek iş dünyası ve gerekse sosyal yaşamla ilgili düzenlemeler yapılırken Ahilik ilke ve kurallarından yararlanılması, okul müfredatlarında yer alması,

kaliteli insan ve kaliteli toplum olma konusunda önemli katkılar sağlayacaktır. Bu kapsamda usta-çırak ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi, sadece teorik bilgi değil yaşayarak ve yaparak örnek olunması iş hayatına olumlu katkılar sağlayacaktır. Usta-çırak ilişkilerine daha çok önem verilmesi, kalfalara dükkân açmaları konusunda yardım ve destek sağlanması son derece önemlidir. Zira günümüzde, 'eline, diline ve beline sahip' insan tipine her zamankinden daha fazla ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

1. ANADOL Cemal, Türk-İslam Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları:150, Ankara,1991.
2. ANBARLI Şeniz, Aykut ACAR, "Bir Selçuklu ve Osmanlı Örgütlenme Örneği Olarak Ahiliğin Yapısı ve Fonksiyonları", Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi , Cilt:5, Sayı:1, 2005.
3. BAYRAM Mikail, Ahi Evran ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu, Damla Matbaacılık, Konya, 1991.
4. ÇAĞATAY Nezet, Ahilik Nedir?, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları:137, Ankara, 1990.
5. ÇALIŞKAN Yaşar, M.Lütfi İKİZ, Kültür ve Sanat Medeniyetimizde Ahilik, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları:193, Gelenek-Görenek ve İnançlar Dizisi:15, Ankara, 1993.
6. DEMİR Galip, "Ahilik ve Yükselen Değerler", Görüş, Ocak, 2001.
7. Demirpolat Aznavur, Akça Gürsoy, "Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi, 15.Sayı, 2004.
8. DOĞAN Hulusi, "The Search of Tacit Knowledge in Akhism Culture", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (12) 2006.
9. ECER Ahmet Vehbi, "Ahmet Yesevi Dervisi Ahi Evren ve Kayseri'de Ahilik", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:11, Bahar, 2001.
10. EKİNCİ Yusuf, Ahilik, Sistem Ofset, 2.Baskı, Ankara 1989a.
11. EKİNCİ Yusuf, Ahilik ve Meslek Eğitimi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:862, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1989b.
12. ENGİNER Aysun, "A Relational Analysis Between Mentorship and Akhi Organization", Procedia Social and Behavioral Sciences 1, (2009).